

Terror under det totale herredømme

-

**Politisk undertrykkelse og folkelig respons
i Stalins Sovjet og Hitlers Tyskland**

Morten Alexander Iversen

Hovedoppgave Institutt for statsvitenskap, Universitetet i Oslo

Desember 2003

Forord

En hovedoppgave i statsvitenskap medfører helt klart en viss arbeidsbyrde. Derfor hadde jeg klare intensjoner om å beskjeftige meg med et tema som virkelig interesserte meg. Jeg vil rette en stor takk til min veileder Bernt Hagtvet for at jeg fikk muligheten til å arbeide med et engasjerende emne. Takknemligheten går på den store tillit og engasjement han har vist, noe som har bidratt til å gjøre det siste året til en stor intellektuell opplevelse. Arbeidet har vært givende, interessant og ikke minst lærerikt.

Også andre personer fortjener et skriftlig klapp på skulderen. En takk rettes til medstudent Kari Edwardsdal Hansen for mange nyttige innspill angående oppgaven, og til Per Egil Hegge for at han så velvillig lånte ut bøker til en søkende student. Therese Larsen får min takknemlighet for sin grundige språkvasking og korrekturlesing. Henrik Johnsen har med lav hastighet og petimeterblikk bidratt til å begrense skribentens slurvete skrivefeil. Lars Peder Eriksen har på sin side gitt oppgaven en liten ansiktsløfting, slik at det fremstår som om dataamøben faktisk kan betjene de enkleste dataverktøy.

Jeg takker alle de nevnte personer for at dere gjorde oppgaven bedre enn hva jeg hadde klart på egen hånd, samtidig som jeg puster ut over at arbeidet er overstått. Det har vært en morsom reise.

Oslo, 16. desember 2003

Morten A. Iversen

INNHALDSFORTEGNELSE

1. INNLEDNING OG PROBLEMSTILLING	1
1.1 VALG AV TEMA.....	1
1.2 PROBLEMSTILLING.....	2
1.3 HVA SKAL GJØRES?.....	4
2. METODE OG AVKLARINGER.....	6
2.1 SENTRALE BEGREPER.....	6
2.2 DET TEORETISKE BAKTEPPET	7
2.3 KILDER.....	8
2.4 METODE.....	12
3. VANLIGE SOVJETINNBYGGERES OPPFATNING AV STALINISMENS TERROR	14
3.1 REGIMET FØR STALINISMEN.....	14
3.1.1 <i>De første årene</i>	14
3.1.2 <i>Veien til makten</i>	18
3.2 TVANGSKOLLEKTIVISERING OG AVKULAKKISERING	20
3.2.1 <i>De første månedene</i>	21
3.2.2 <i>Det autonome jordbruk utraderes</i>	27
3.3 DEN FREMPROVOSERTE HUNGERSNØD	32
3.4 DEN ALTOPPSLUKENDE TERROREN.....	36
3.4.1 <i>Massearrestasjonenes tid</i>	37
3.4.2 <i>Angiveri og frykten som våpen</i>	40
3.4.3 <i>De forskjellige ofrene</i>	43
3.4.4 <i>Den altoppslukende frykten og den vilde atomisering</i>	44
3.5 TERROREN FORTSETTER	46
3.6 TERRORREGIMET	49
4. VANLIGE TYSKERES OPPFATNING AV TERROREN I DET TREDJE RIKET.....	53
4.1 GESTAPOS ÅND	54
4.1.1 <i>Virksomheten før krigens utbrudd</i>	55
Fiendene nøytraliseres.....	55
Naziterror og vanlige tyskere på trettitallet	58
4.1.2 <i>Krigsårene</i>	64
Grepet strammes: Strengere straffer	65
Den stilltiende overenskomsten	68
4.1.3 <i>De siste måneders galskap</i>	71
4.1.4 <i>Oppsummering: Terror mot den vanlige tysker</i>	73
4.2 EUTANASI – DEN LETTE, VAKRE DØD	75
4.2.1 <i>De innledende faser</i>	75
4.2.2 <i>Det egentlige eutanasi-programmet</i>	77
4.2.3 <i>Den ville eutanasi</i>	80

4.3	JØDEUTRYDDELSEN OG VANLIGE TYSKERE	81
4.3.1	<i>De første årene</i>	82
	Nürnberg-lovene	83
	Likegyldig og rutine: Forfølgelsene inn i en ny fase	85
	Den åpenlyse brutalitet: Krystallnatten	87
4.3.2	<i>Krigsårene: Det industrialiserte folkemord og vanlige tyskere</i>	89
	Det tydelige stigma og krigen som skyggelegger	90
	Den ”endelige” løsningen	92
	Demonstrasjonene i Rosenstraße	97
4.4	TERRORREGIMET	99
5.	Å LEVE UNDER TERROREN – EN SAMMENLIGNING	101
5.1	FORSKJELLIG BAKGRUNN	101
5.2	Å LEVE SOM ALLE ANDRE: INDIVIDET UNDERLAGT DEN KONFORME MASSE	103
5.2.1	<i>Frykt, angiveri og trangen til å se en annen vei</i>	104
5.2.2	<i>Den ”umulige” opposisjon</i>	107
6.	AVSLUTNING OG KONKLUSJON	111
7.	LITTERATUR	114

1. Innledning og problemstilling

1.1 Valg av tema

Det nazistiske Tyskland og det kommunistiske Sovjetunionen var ideologiske motpoler. De to despotiene hadde vidt forskjellig historisk utgangspunkt, men de var også frapperende like i oppbygging og virkemåte. Bruken av terror var et markant likhetstrekk. Et av det forrige århundres store paradokser er at disse to grunnleggende ideologiske motpoler i praksis endte opp som en ny unik regimevariant: Det totalitære diktatur.

Det er foretatt flere generelle komparative studier av de to ettpartiregimene, men overraskende få med fokus på terrordelen. En årsak kan være Sovjets sterke delaktighet i seieren over Det tredje rike. Denne rollen gjorde det vanskelig å sette de to diktaturene i samme bås. Vestmaktene forstod og verdsatte Stalins andel i seieren og stod i takknemlighetsgjeld¹.

Kommunismen har i etterkrigstiden, til tross for tidvis sterk polarisering under den kalde krigen, alltid hatt en behørig tilhengerskare i flere vestlige stater. Flere intellektuelle vendte blikket mot Moskva, og det å sammenligne den gamle helt Josef Stalin og hans politikk med arvefienden Hitler var uakseptabelt. Enda mer innlysende var mangelen på informasjon, som vanskeliggjorde ethvert forskningsarbeid på feltet. Den nær hermetisk lukkede supermakt i øst skjulte sine mørke sider betraktelig bedre enn nazistregimet. I Sovjetunionens siste leveår, og spesielt etter oppløsningen, ble imidlertid informasjonstilgangen kraftig forbedret med åpningen av flere tidligere hemlighetsstemplede arkiv. Dermed har forskning på Sovjets skyggesider kommet mer i vinden, samtidig som komparativ forskning med blick på Hitlers og Stalins regimer er muliggjort i langt større grad².

---

¹ Referert til i litteraturen som Nürnberg-fortielsen. De fire seiersmaktene etter annen verdenskrig vek tilbake for en sammenligning av de terrorregimene. Blant annet derfor ble de tiltalte primært dømt for krigsforbrytelser, mens "forbrytelser mot menneskeheten" kun ble betraktet som et sekundært anklagepunkt (Eksempelvis Jensen, 2002, 17-19).

² Se for eksempel Ian Kershaw og Moshe Levin (1997).

Daniel Chirot poengterte i sitt foredrag ved UiO 23. september 2002 viktigheten av å foreta komparative studier av de mindre oppløftende sider ved menneskehetens historie, slik at ikke de mørke kapitlene gjøres til noe fullstendig uangripelig som ikke kan nås gjennom forskning. Det å trekke paralleller, se etter likheter og forskjeller hos beslektede fenomener, bør kunne gjøres uten å forminske den enkelte hendelse. Spesielt innen Holocaustforskningen har det vært delte meninger rundt dette, og enkelte debattanter har stått fast på at den industrielle utryddelsen av Europas jøder er noe helt eget, og følgelig ikke kan trekkes inn i noen større betraktninger. Dette er nettopp den type demonisering som Chirot advarte mot, noe som framstår som en lite fruktbar vei å ta.

Terroraspektet som en sentral likhetsfaktor mellom det 20. århundrets to totalitære regimer vil stå i denne avhandlingens fokus. Mer nøyaktig vil dette snevres inn ytterligere til å ha fokus på befolkningenes oppfatning av myndighetenes overgrep. Hvilke likhetstrekk og forskjeller er det på området når vi senker blikket ned til vanlige folks liv i to regimer som bidro til å forme det forrige århundrets historie så sterkt? Terror ovenfra er ikke noe nytt historisk fenomen. Bruken av frykt og reelle overgrep som politisk virkemiddel har vært utstrakt i flere andre regimer. Likevel har Hitlers og Stalins styringstid ofte en fremskutt plass i manges bevissthet. De to styresettene representerte ekstreme utgaver av de to politiske ideologier som utfordret demokratiet i forrige århundres Europa. Både kommunismen og fascismen måtte gi tapt. Regimenes grunnleggende motsetninger på det teoretiske planet, frapperende likheter i virkemåte og den historiske betydningen av deres handlinger, gjør at det er nærliggende å foreta komparative studier av de to regimene. Arvefiender og motpoler, men like fullt eksisterte det fellesnevnerne.

1.2 Problemstilling

Historien fra begge stater skulle være allment kjent. Selv om bildet naturlig nok blir forenklet og forvrengt, er det skyggesidene av regimene verden har festet seg ved.

Forbrytelsene har blitt portrettert gjennom alt fra faglitteratur til glamorøse Hollywood-filmer. Eksempler på den utstrakte terrorbruken er ikke vanskelig å komme over. Fotografier og bilder fra konsentrasjonsleirer tatt under de alliertes fremrykninger i 1945 er blitt en del av vår kollektive bevissthet. Synet av massegraver og avmagrede mennesker som egentlig skulle vært døde er noe som brenner seg fast på netthinnen.

Da en fullstendig komparativ analyse av regimene vil kreve mer plass og tid enn avhandlingen tillater, har jeg valgt å innskrenke meg til et aspekt ved statene: Terroren. Også innenfor dette begrensede området møter jeg på plassproblemer i forhold til en hovedfagsoppgaves størrelse. En ytterligere skjerping av oppgavens tematiske innhold er derfor på sin plass. I litteraturen knyttet til perioden finnes det et varierende fokus på eksempelvis overgriperne, ofrene og forskjellige deler av systemet. Hvilket nivå undersøkelsesenheter har ligget på har variert de siste tiårene. I oppgaven vil jeg ikke i første rekke ta for meg de store overgriper- eller offergrupper, men ta sikte på å belyse allmennhetens forhold til terroren. Jeg vil følgelig bevege meg på individnivå, hvor interessen vil være knyttet til hvordan den alminnelige tyske eller sovjetiske innbygger forholdt seg til terroren. Temaet har vært lite vektlagt innefor forskningen. I tilknytning til oppgavens hovedtema vil det være en generell gjennomgang av bruken av terror i de to regimene. Interessen dreier seg om hvordan enkeltmennesker oppfattet virkeligheten. Håpet er å avsløre noen generelle tendenser i befolkningene. Levde de for eksempel i en hverdag preget av frykt eller fantes lommer av frihet og privatliv hinsides den statlige kontroll. Altså. Var det mulig å leve i et indre eksil? Var samfunnet totalt politisert?

Min problemstilling blir da som følger:

Hvordan oppfattet vanlige folk terroren utøvd av henholdsvis det tyske og det sovjetiske regime?

Jeg ønsker å analysere forholdet til frykt. Handlet den vanlige borger ut i fra en forkjøpsstrategi om å angi andre før en selv ble angitt selv? Hvor utbredt var frykten for at terroren skulle ramme en selv? Hvordan betraktet befolkningen terroren mot andre

grupperinger? Var det bred støtte i befolkningene, eller tok de avstand fra myndighetenes handlinger? Hvilke følger fikk terroren for livet til den vanlige innbygger i disse diktaturene? Problemstillingen er bygd opp av flere spørsmål. Samtidig ligger det eksplisitt i en komparativ oppgave at de to regimene skal sammenlignes og settes opp mot hverandre. Hva var forskjellene og likhetene i bruken av politisk represjon, og hvordan opplevde vanlige mennesker regimenenes bruk av dette ekstreme undertrykkingsmiddelet?

Med inn i studien tar jeg den klassiske forestillingen om terrorens fullstendige vilkårlighet i Stalins Sovjetunionen kontra den mer forutsigbare terroren i Nazi-Tyskland. Ut i fra dette skulle en tro at folkets forhold til terroren var svært forskjellig i de to landene. En annen hypotese er at siden stalinismen hadde lenger levetid, og også et drøyt tiår med ”annen” kommunisme forut for seg, skulle befolkningen her være mer indoktrinert, og dermed i større grad føye seg for myndighetene. Disse underhypotesene skal også forsøkes belyst ved drøftinger rundt problemstillingen.

Tidsperspektivet vil dreie seg om nazistenes regjeringstid (1933-1945) når vi snakker om Tyskland, mens perioden i Sovjet ikke lar seg tidsfeste like enkelt. Interessen ligger i det totalitære kommunistiske regimet, også kjent som stalinismen, men å kunne si akkurat når Lenins arvtager omskapte det originale proletariatets diktatur til et totalitaristisk styresett er ikke klart³. Jeg velger å følge Getty og Naumov (1999,41-42), og si at stalinistenes kontroll var total fra slutten av 1929 etter at ”høyreopposisjonen” var strippet for all reell makt. Følgelig er det årene fra 1929 til Stalins død i 1953 som vil bli underlagt undersøkelse angående terroren i Sovjet.

1.3 Hva skal gjøres?

Under neste punkt vil det teoretiske bakteppet for det videre arbeidet beskrives og diskuteres. Her vil jeg komme med analyser knyttet til en del av de begreper og

---

³ Et beslektet tema, som ikke skal diskuteres inngående i oppgaven, er jo hvorvidt Lenin egentlig var en mildere leder, og hvorvidt regimet under hans fortsatte ledelse ville gått en annen vei. Revolusjonens far har de senere år mistet mye av sin glorie, og hans brutalitet har blitt mer og bedre belyst (Jensen, 2002, 82).

tankemønstre som vil benyttes under resten av oppgaven. Videre vil jeg presentere metoden som skal benyttes på forskningsmaterialet. Under dette punktet vil jeg komme inn på viktigheten av historisk kildekritikk i en slik historisk empirisk drevet oppgave.

Diskusjonen av oppgavens kjerne vil ikke ta til før i del tre. Etter en kort gjennomgang av de første årene etter revolusjonen, vil søkelyset rettes mot Stalins regime. Flere aspekter ved terroren som gjennomsyret samfunnet vil presiseres, og mesteparten av vekten vil ligge på de mest fremtredende historiske hendelsene. Befolkningens oppfatning av terrorbruken er det sentrale, og dette vil bli undersøkt og drøftet via presentasjon av de sovjetiske ugjerningene. Analysen av befolkningens syn på terroren må suppleres med drøftelser av hva som foregikk på toppen av regimet. På samme måte vil fokuset settes på Hitlers nazistiske tusenårsrike. Riktignok varte de tusen årene kun i drøye 12, men heller ikke her er problemet å finne handlinger som kan plasseres i kategorien terror. Etter å ha presentert og kommentert regimene hver for seg, vil det under punkt 5. trekkes linjer mellom dem. Finnes det iøynefallende likheter og forskjeller i hvordan den ordinære befolkningen i de to totalitære regimene oppfattet deres egne myndigheters terrorbruk? Hva går i tilfelle disse ut på, og hvordan kan dette forklares? Spørsmålene skal forsøkes oppsummeres og besvares i oppgavens siste del.

2. Metode og avklaringer

2.1 Sentrale begreper

Terror vil her forstås som statsterrorisme. Terroren rammer ovenifra og ned, det vil si fra statsmakten mot sivilbefolkningen. Konkrete definisjoner er vanskelig å komme over, og de som finnes er svært lite presise. En av de klarere og mer uttømmende er denne: ”*Statsterrorisme er forstått som vold, fysisk eller psykisk, utøvet av en stat mot egen befolkning eller andre lands befolkning med det formål å bevare et maktregime og/eller sende en meddelelse til en tredje part.*” (Det store Danske Encyclopedia, 1998, bind 19, 14). Definisjonen av terror og statsterror er ofte politisk ladet, og de klassiske innvendinger er spørsmål om hvor grensen mellom terror og legitime voldshandlinger går. Fordi begrepet er problematisk å klargjøre unnlater faktisk store deler av litteraturen å gjøre nettopp dette. Selv i et storverk som *The Black Book of Communism* (Courtois, 1999) er jeg ikke i stand til å finne en nøyaktig beskrivelse av hva forfatterne legger i begrepet. Ofte forutsettes det at leseren har en intuitiv forståelse av begrepet. En av de mer kjente definisjonene på politisk terror kan hentes fra Juan Linz *Totalitarian and Authoritarian Regimes* (2000, 100): ”(..) *the arbitrary use, by organs of the political authority, of severe coercion against individuals or groups, the credible threat of such use or the arbitrary extermination of such individuals or groups.*” Oppgaven vil benytte seg av de gjengitte definisjonene som basis for begrepsforståelsen.

Totalitarisme og totalitære regimer er også uttrykk som kommer til å bli flittig benyttet. Totalitarismen brukes gjerne som en betegnelse på det totale diktatur hvor statsmakten underlegger seg alle samfunnets sfærer, inkludert den private. Regimets kontroll er ikke forbigående, men noe sentralmakten forsøker å gjøre til et fast element i sin hersketeknikk. Regimet ønsker å basere hele sin samfunnsform på denne undertrykkelsen av befolkningen. Kort sagt er totalitarismen en betegnelse for en teori om regimelighet mellom diktaturformer (Hagtvet, 2001).

I oppgaven står også de litt upresise betegnelsene ”vanlige folk”, ”det brede laget av folket” osv. sentralt. Disse begrepene kan vanskelig spesifiseres nøyaktig, men det bør være mulig å ha en intuitiv forståelse av hva som menes. Det refereres her til mennesker som ikke hadde noen spesiell stilling i de respektive regimene. Med det menes at de ikke tilhørte de store mest stigmatiserte offergruppene (eksempelvis jødene eller Jehovas Vitner i Tyskland), og heller ikke hadde noen større stilling hos overgriperne, eksempelvis med jobb i NKVD⁴ eller Gestapo. Når det gjelder terrorens ofre er det klart at mange ”vanlige” er representert blant dem. At en innlemmes i terroren enten som offer eller overgriper behøver ikke å bety at man faller utenfor kategorien ”vanlig” i denne oppgaven. Poenget er at jeg er ute etter de store linjene i befolkningene, og ønsker å luke vekk de mest ekstreme både blant ofre og overgripere. De færreste tyskere eller sovjetiske borgere arbeidet i de hemmelige sikkerhetspolitistyrkene eller var partitopper. Ønsket er å se på den jevne borgers oppfatning av de statlig initierte terrorhandlinger.

2.2 Det teoretiske bakteppet

Denne oppgaven ligger i grenselandet mellom statsvitenskap og historie. Sistnevnte fagfelt vil komme klart frem i måten stoffet blir behandlet på. Oppgaven vil derfor ikke ha en klar teoretisk forankring, men i større grad ta sikte på å beskrive og diskutere empirien. Valget er tatt med bakgrunn i en frykt for at en rigid teoretisk tilnærming ville legge for sterke føringer i forhold til oppgavens tematikk. Riktignok vil jeg ha med meg blant annet Dahls (1973) formaninger om hvordan et slikt prosjekt skal foretas. Til tross for et klart empirisk preg, vil det være en bakenforliggende teori som teksten og empirien kan forholde seg til. Totalitarismeteorien kjennes i flere former, men best kjent er antakeligvis Hannah Arendts versjon som ble lanserte allerede i 1951. Preget av den samtiden hun skrev i så hun etter likhetstrekk mellom nazismen og stalinismen. Arendt satte ideologiens totale pretensjoner i sentrum. Deduksjonen av denne ideen gjennomsyrrer og styrer samfunnet, og et av de viktigste karaktertrekkene ved det totalitære regimet var det terrorvelde ideologien førte med seg (Arendt, 1968, 305-479). Senere har teorien blitt utviklet og fortolket av flere. Zbigniew Brzezinski og Carl

---

⁴ Det hemmelige sovjetiske sikkerhetspolitiets navn under det meste av trettitallet.

Joachim Friedrich lanserer i sin bok *The Totalitarian Dictatorship and Autocracy* (1956) en mye brukt sekspunktskala for en totalitaristisk stat. Presentert i stikkordsform er punktene: den totale ideologi, et monopolistisk masseparti, terror som viktigste hersketeknikk, ensretning av massemedier, politisk kontroll over væpnede styrker og total kontroll over økonomien. Juan Linz deler Arendts syn på ideologiens totale maktkrav, men er uenig i synet på terroren. Han hevder at selv om det er mer sannsynlig med utstrakt terror i et slikt politisk system, er det verken et nødvendig eller tilstrekkelig karaktertrekk (2000, 67-74).

Etter å ha vært i vinden i etterkrigstiden møtte totalitarismeteorien snart kraftig motbør. Den ble beskyldt for å være et politisk verktøy i den kalde krigen. Samtidig ble den sterkt kritisert for å legge for mye vekt på likhetene i hvordan regimene artet seg, i stedet for å fokusere mer på de dypereliggende forskjellene. Blant annet presiserte kritikerne de totalt forskjellige samfunnene som ideologiene skulle skape. De konstaterte også at teorien er ahistorisk, derfor går bakgrunnen for regimedannelsene går tapt (Hagtvet, 2001). Konseptet kan være uklart, ettersom forskere definerer det forskjellig (Edwardsdal Hansen, 2003, 113). De senere årene har teorien fått et aldri så lite comeback, blant annet som en følge av kommunismens fall. Andre eksempler som Cuba og Nord-Korea har blitt innlemmet i diskusjonen rundt begrepet. Om det er uenighet på enkelte punkter, som terror eller nødvendigheten av et oppløst samfunn, er historien fra Nazi-Tyskland og Stalins Sovjet en evig advarsel mot den totale statsmakt. Tanken er at totalitarismeteorien skal kunne være et holdepunkt for leseren når jeg begir meg inn på den konkrete empirien. Sammenligningen av terrorens rolle vil ikke fungere på det viset at det kan konkluderes med en styrket eller svekket teori. Derimot kan teoribruken brukes til å trekke linjer til andre aspekter ved de totalitære regimene.

2.3 Kilder

Hvordan står det til med kildematerialet oppgaven er basert på? Det eksisterer en mengde litteratur på feltet, og jeg vil benytte meg av historiske skrifter, analyser og dagbøker fra den aktuelle perioden i tillegg til relevante avisartikler. Med all den

forskning som er lagt ned vedrørende de to regimene, er det en selvfølge at kvaliteten er varierende. Hovedvekten av kildene er å finne i kategorien sekundærlitteratur, selv om eventuelle konklusjoner vil lide litt under det faktum at de har sin bakgrunn i tidligere forskningsarbeid (Repstad, 1993, 79-80). Ettersom forskningen på feltet gjør stadig nye framskritt vil primært nyere⁵ litteratur forsøkt benyttet, i tillegg til enkelte klassikere. Spesielt gjelder dette forskning på Stalins regime. Etter kommunismens fall har stadig flere arkiver blitt åpnet, noe som har resultert i at det i dag er flere og sikrere kilder å forholde seg til. Eldre avhandlinger blir dermed diskreditert som faktakilde på enkelte områder, selv om de fortsatt kan være av interesse. Et klassisk eksempel i så måte er Robert Conquests *The Great Terror* (1968). Boken er fortsatt av stor interesse når det gjelder forfølgelsen av partitopper og vanlige folk, men det tallmateriale som blir presentert er i stor grad avvist av senere forskning basert på bedre kildegrunnlag.

Det eksisterer ingen mangel på empiriske kilder fra størstedelen av den aktuelle tidsperioden, men hvordan stiller det seg med forskning på det mer uhandterlige spørsmålet knyttet til vanlige menneskers opplevelse av terroren?

De siste årene har det vært en vridning i interessefeltet på området. Spesielt innenfor nazismeforskningen hvor Goldhagen og Browning med sine bøker *Hitler's Willing Executioners* (1996) og *Ordinary Men* (1992) bidro til økt fokus på individet. Disse konsentrerte seg hovedsaklig om overgriperne, men også forskning på vanlige tyskeres eksistens under nazismen har økt i omfang. Av nyere bøker med denne tematikken må spesielt Eric Johnsons *Nazi Terror* nevnes. Boken dekker flere aspekter som er relevante for min analyse.

Utvalget av litteratur møter på en uvanlig komplikasjon når man arbeider innenfor nazismefeltet. Mengden av forskningsmateriale er enorm. Det eksisterer til dels sterkt motstridende tolkninger og vektleggingen av forskjellige faktorer varierer. En av nestorene innenfor denne forskningsgrenen er Ian Kershaw, og hans tolkninger av

---

⁵ Det gjøres oppmerksom på at termen ”nyere” her brukes svært romslig. Spesielt sikter jeg til materiale frigitt etter kommunistregimets fall.

forskjellige aspekter ved nasjonalsosialismens regjeringstid er noe som vil bli benyttet. En del av litteraturen, gjerne antologier, har åpnet for forskjellige fortolkninger. Ettersom jeg hovedsaklig er ute etter å undersøke den ”vanlige” tyske befolkning er det mye av den klassiske litteraturen som faller bort. Dokumentasjonen under naziregimet var utstrakt, og flere forskere har kunnet benytte seg av dette i sitt arbeid. Johnsen er blant de som har hentet ut mye informasjon fra arkivene. I tillegg benytter han seg av direkte intervjuer. Andre forfattere av stor interesse er Robert Gellately, som over lengre tid har produsert innsiktsfullt materiale angående Gestapos atferd, og ikke minst Victor Klemperers (1999) grundige dagboknotater. Disse gir et friskt og dyptgående innblikk i hverdagen under regimet.

For Stalins Sovjetunionen eksisterer et rikt forskningsmateriale. Et viktig punkt er å tilstrebe en viss balanse i det utvalget som gjøres. Både blant historikere og statsvitere vil ofte fremstillingen farges av ens egen bakgrunn, og det er derfor ønskelig å lese tolkninger fra forskjellig ståsted. Et klart referansepunkt når det gjelder delen om Stalins regime vil være Nicholas Werths (Courtois, 1999) fremstilling av terrors historie i Sovjetunionen fram til Stalins død. Werths henvisninger til både ”konkurrerende” og samtykkende kollegaer kan fungere som et kompass å orientere seg etter i vrimmelen av bøker. En annen bok av interesse er Gettys *New Perspectives on Stalinist Terror* (1993), som ligger betraktelig mer i revisjonistisk retning. Ellers har den danske professoren Bent Jensen levert et interessant og svært grundig arbeid om stalinismen. Ikke fritt for feil, men spekket med opplysninger fra gamle og nyoppdagede kilder. Deler av boken er høyst relevant, siden de omhandler folks oppfatning av den virkelighet de levde under. Med en annen innfallsvinkel og bakgrunn, men med beslektet tematikk, finnes også Fitzpatrick (1999) og Davies (1997). Åpningen av arkivene frigjorde mye nytt materiale. Fraværende russiskkunnskaper har vært et problem. Heldigvis har en del av disse frigitte dokumentene blitt oversatt. Getty og Naumovs *The Road to Terror* (1999) er en direkte oversettelse av en mengde dokumenter knyttet til de aller øverste styresmakter på trettitallet. Mer relevant er Sigelbaum og Sokolovs bok om alminnelige menneskers appeller til de sovjetiske sentralmyndigheter. Her får leseren innsyn i hverdagens slit og hvordan folk oppfattet deler av statsterrorismen. Faren med disse

oversatte dokumentksamlingene er at en aldri kan være trygg på om utvalget som er foretatt av forfatterne er representativt for hva som faktisk er å finne i arkivene.

Det forsøkes i oppgaven å betrakte del av kildematerialet på en ny måte, ved å fokusere på de delene som er relevante for oppgavens tema. Kildekritikk blir en absolutt nødvendighet i denne type forskning. I følge Clausen (1975, 62) kan kildekritikken betegnes som ”*det praktiske arbeidet med å fastslå et kildematerials egenhet til bruk ved en bestemt forskningsoppgave*”. Spesielt ved bruken av sekundærkilder blir det viktig å være observant på forfatternes intensjoner. En del av informasjonen som det forskjellige materiale bygger på kan være motstridende, noe som er problematisk i og med det jeg er ute etter er forhold som ikke så lett lar seg dokumentere. Befolkningens syn på styresmaktene, terroren, følelse av frykt etc., er selvfølgelig mulig å undersøke ved intervjuer, men faren for feilrapportering er overhengende. Generelt har folk en tendens til å forsøke å fremstille seg selv i et mer positivt lys enn hva virkeligheten skulle tilsi. Det vil være enkelt å tenke seg at en tidligere troende nazist i dag kunne oppgi at han aldri støttet ideologien. Likevel vil en våken forsker som tar med seg slike forbehold inn i prosessen kunne få stort utbytte av de opplysninger som blir ervervet. Tiden leger alle sår, lyder klisjéen, og muligens er sjansen større for å få oppriktige svar i undersøkelser foretatt de siste tiårene, enn hva de var eksempelvis på 50-tallet. Konteksten som kildene stammer fra er også viktig. En klassisk felle er å fortolke dem ut fra en begrepsforståelse og tenkemåte som først har oppstått etter at teksten ble til (Repstad, 1993, 78).

En viktig del av kildekritikken i en slik historisk fremstilling vil være det klassiske skillet mellom levning og beretning. Dahl (1973, 37-41) redegjør for kravene som stilles, og påpeker at alle kilder kan utnyttes som levninger, hvor den settes i forhold til sin opphavsmann eller situasjon. Videre kan enkelte kilder også benyttes som beretninger, hvor den settes i forhold til sitt objekt. Det er en forutsetning at et kildeelement er av kognitiv og fortidrettet art for at den skal kunne utnyttes som beretning. Ethvert normativt utsagn kan utelukkende gi direkte kunnskap om at en opphavsmann har gitt uttrykk for visse holdninger, krav etc. Imidlertid kan utsagnene

leses indirekte, og på den måten bidra til faktisk kunnskap. Enkelte kilder kan inneholde forskjellige elementer som kan betraktes kun som levning, mens andre elementer godtas som beretning. Blant annet vil deler av Klemperers nedtegnelser vil være gyldige både som beretning og levning. Normative kilder vil være en fordel når jeg jakter på holdninger og oppfatninger hos befolkningen, uten å si at kognitive kilder som kan beskrive de reelle forholdene i samfunnene vil være uten interesse (Repstad, 1993, 78-9).

2.4 Metode

Denne oppgaven vil ut i fra dens problemstilling ligge opp i mot historiefaget. Faget er nært beslektet med mer ”klassisk” samfunnsvitenskap, og begge fagkretser er opptatt av å ”beskrive og forklare konkrete fenomener knyttet til bestemt tid og sted”(Dahl, 1973, 19). Forskjellene er tuftet dels på forskjellig begrepsbruk, samt at samfunnsfagene ofte er mer samtidsorientert og hypoteseprøvende. Samfunnsvitenskapene er også mer generaliserende. Ut i fra dette er det mest nærliggende at oppgaven hovedsaklig vil basere seg på kvalitativ historisk metode. Likevel vil ikke veggene mot den kvantitative metoden, representert ved målinger, være ugjennomtrengelige. Jeg følger Grønmo (Holter og Kalleberg, 1982, 94-6) ved å ikke betrakte distinksjonen mellom kvantitative og kvalitative forskningsmetoder som en ren dikotomi, men heller vurdere de rene formene av oppleggene som ytterpunktene på en skala. I de mer sentrerte områdene på denne metodiske skalaen finner vi mellomløsninger hvor kvalitative forskningsopplegg tar opp i seg kvantitative metoder og vica versa. Metodene er ikke konkurrerende, men gjensidig utfyllende.

Grønmo presiserer at begrepsparet kvalitativ og kvantitativ i første rekke referer til de innsamlede datas egenskaper. Forenklet er kvantitative data karakterisert ved at de uttrykkes i rene tall eller andre mengdetemer, mens motsatsen er data som *ikke* uttrykkes på denne måten. Et slikt syn er mer åpent for at sosiale fenomener eller hendelser kan ha både kvalitative og kvantitative aspekter. Hvordan folk oppfattet terroren og dens ringvirkninger, kan vanskelig besvares fullstendig med et konkret svar uttrykt i tall. Oppgaven vil i stor grad basere seg på historisk forskningsmateriale.

Kvalitativ metode vil derfor flittig bli benyttet, men kvantitative elementer vil bli inkludert i form av tallmateriale.

Den valgte problemstillingen tar sikte på å fremskaffe en beskrivelse av hvordan vanlige folk oppfattet regimenes terror, men implisitt ligger det også et ønske om å kunne vurdere det som fremkommer. Selv om det deskriptive vil være det sentrale, kommer det også inn et normativt element i arbeidet. Oppgaven bør ikke være fremmed for å forsøke å forklare de linjene som forhåpentligvis avdekkes.

3. Vanlige sovjetinnbyggers oppfatning av stalinismens terror

3.1 Regimet før stalinismen

3.1.1 De første årene

Det er problematisk å skulle forfatte en oppgave med fokus på stalinismens terror uten å gå inn i en kort redegjørelse av regimets tidlige år. Det har versert forskjellige fortolkninger av hvordan bolsjevikene kom til makten og Werth (Courtois, 1999, 39-42) presenterer tre historiske alternativer. Det første bygger på at maktovertakelsen nærmest var å regne for et uhell, preget av enkelthendelser som tilfeldigvis falt i den retning uten at det lå en større prosess bak. En annen fortolkning var den marxistiske tilnærmingen med revolusjonen som en fullt ut logisk kulminasjon forårsaket av trykk nedenfra. De undertrykte massene ble frigjort etter en samlet kamp ledet av bolsjevikene. Med utgangspunkt i disse to retningene, begge svært forenklet og popularisert både hos Werth og her, produserer han et tredje alternativ: Maktovertakelsen den 7. november⁶ 1917 kom som en følge av et øyeblikks konvergens mellom to forskjellige bevegelser. Den ene var bolsjevikene, med sine grundige planer for maktovertakelse og en organisasjon vidt forskjellig både i sin utøvelse, ideologi og organisasjon fra de andre deltakerne i den sosiale revolusjonen som hadde funnet sted i februar 1917. Nettopp den omfattende sosiale revolusjonen var den andre nødvendige betingelse. Werth peker på at den ferske regjeringen med sin ukuelige tro på folket bidro til å bygge ned flere av det gamle regimets institusjoner i løpet av halvåret mellom revolusjonene. Dermed lå veien i mye større grad åpen for bolsjevikene både når det gjaldt å styrte Kerenskji-regjeringen og deretter for å konsolidere den nyerobrede makten. Selve maktovertakelsen ble gjennomført nærmest uten blodutgytelse, og befolkningen ellers i Petrograd (datidens navn på St. Petersburg, hvor blant annet den midlertidige regjeringen holdt til) la knapt merket til kuppet (Jensen, 2002, 37). Richard Pipes ligger i sin omfattende og detaljerte *The Russian Revolution* (1999) svært nær den sistnevnte

---

⁶ Russerne benyttet seg av den gregorianske kalender som ligger to uker etter, og deres dato var da følgelig 25. oktober. Derfor har også revolusjonen blitt kjent som oktoberrevolusjonen.

fortolkningen. Bolsjevikene hadde fått manøvrert seg inn i førersetet, og de nektet å gi fra seg plassen.

I løpet av de neste månedene kjempet bolsjevikene for å konsolidere den nyerobrede makten. En liten opprørsbevegelse hadde brått erobret styringen i verdens største land. I november 1917 ble det avholdt valg til den grunnlovsgivende forsamlingen. Valget var utskrevet av den styrte Kerenskji-regjeringen, men bolsjevikene valgte å gjennomføre valget til fastlagt tid. Håpet var at en majoritet i antall stemmer ville bidra til økt legitimering av styret, og at dette kunne oppnås fordi det var indre stridigheter blant de sosialistrevolusjonære (SR). Bolsjevikene satset på at elektoratet dermed skulle bli splittet, noe som viste seg å være ønsketenking. I et valg hvor over førti millioner avga stemme, mottok SR hele 40,4 % av stemmene, mens bolsjevikene måtte nøye seg med 24 % (Pipes, 1990, 510-44⁷). De nye maktinnehaverne svarte med å forby det liberale partiet "Kadettene" og forlangte at den grunnlovsgivende forsamlingen skulle godkjenne det bolsjevikiske styre. Da befalingen ble ignorert, og forsamlingen i stedet begynte sitt arbeid med å utarbeide forfatningen, valgte Lenins regjering å sende inn marinesoldater for å kuppe forsamlingen. Dette ble gjort den 5. januar 1918, og nok en gang svarte befolkningen med en nesten sjokkerende indifferens. Folket var lei av de nær anarkiske stemningene som hadde rådet i snaut et år, og ønsket kun ro og orden i samfunnet (Ibid. 550-8).

Det var sentralt for kommunistene å få oppkastet seg til de klare enerådende herskerne i Russland. Partiet utga seg for å være kun for de sanne proletarer, eller sagt på en annen måte: Byarbeidere. Ettersom disse utgjorde ca. to prosent av landets befolkning, og de resterende 98 % kunne være potensielle klassefiender eller kontrarevolusjonære, var veien kort til et diktatur som måtte baseres på terror for å holde kontrollen (Jensen, 2002, 38-9).

Nedbyggingen av det sivile samfunn var viktig for å forhindre motstand mot regimeendringen, og dette arbeidet var påbegynt allerede ved februarrevolusjonen. Alt

---

⁷ Pipes har hentet sine opplysninger fra Spirins *Klassy i partii v grazhdanskoi voine v Rossii* (Moskva, 1968, 416-25).

gammelt skulle utradere, for nå skulle det nye, både menneske og samfunn, bygges opp fra grunnen (Sinyovskij, 1990, 153-4). Et viktig skritt på veien var omleggingen av det juridiske systemet. Det gamle systemet og dets domstoler ble fjernet og erstattet av revolusjonsdomstoler hvor klassejustis ble det viktigste kriterium. Et hemmelig politi, først kjent under navnet TjeKa⁸, ble opprettet. Det nydannede sikkerhetspolitiet henrettet politiske motstandere av det nye regimet. Lover ble fjernet hvis de ikke var i overensstemmelse med ideologien, men for de nye klassesdomstolene spilte uansett ikke finjussen noen større rolle. Domstolene var mer å regne for politiske enn juridiske institusjoner (Jensen, 2002, 63-65). Det kan nevnes at straffeloven for Sovjetunionen ikke så dagens lys før 1.juni 1922, hele fire og et halvt år etter den bolsjevikiske maktovertakelsen.

Utover sommeren 1918 var bolsjevikene i store problemer med flere revolter og sterk motstand selv i kontrollerte områder. Panisk slo de til med utstrakt terrorbruk mot befolkningen. I slutten av august ble Lenin utsatt for et attentat, med den følgen at terroren ble trappet opp. 5. september 1918 proklamerte sovjetiske myndigheter *Den røde terroren*, som skulle være et våpen i klassekampen. TjeKaens aksjoner ble mer hyppige, virkemidlene sterkere og likvideringene skjøt i været. Hvor mange som ble direkte ofre for den første frenetiske bølgen av rød terror etter attentatet er vanskelig å fastslå, men i den offisielle pressen beløp tallene seg minst til mellom 10 og 15 000 drepte kun for høstmånedene (Courtois, 1999, 78).

Lenin selv vurderte terror som et uvurderlig hjelpemiddel i den pågående revolusjonen. Den kunne brukes mot regimets fiender, men hadde også det fortinn at effekten var like sterk som et preventivt middel mot motstand. Terroren ble utover i 1918 et viktig surrogat for den stadig minkende støtten i befolkningen (Pipes, 1990, 790-3). Terrorbruken i regimets tidlige år var svært sammenflettet med den brutale borgerkrigen som raste. Krigen, som i form av større militæroparasjoner kun varte fra slutten av 1918 til begynnelsen av 1920, var i større deler av det som vanligvis regnes for borgerkrigen

---

⁸ Utover i regimets levetid ble det bedre organisert og arbeidsoppgavene skiftet fra tid til annen, og det samme gjorde akronymene: Tsjeka (1917-22), GPU (1922-1934), NKVD (1934-1946), MVD (1946-1953), MGB (1953) og deretter under navnet KGB.

(frem til 1922), et komplisert nett av forskjellige aktører som alle begikk grove overtramp. Sivile var fritt vilt, og der bolsjevikene slo ned på aristokratiet og andre ”forhenværende mennesker” slaktet de hvite⁹ ned folk mistenkt for å nære sympatier med kommunistene. I sin behandling av borgerkrigen i *The Black Book of Communism* kommenterer Werth at det som primært skilte terrorbruken hos de deltagende sider i konflikten, var at kommunistenes fremgangsmåter var mer systematisk, bedre organisert fra toppen og var i større grad rettet mot hele sosiale klasser (Courtois, 1999, 81-107).

Etter kuppet i Petrograd skaffet Lenin seg tidlig støtte fra bøndene ved å innføre visse jordreformer, men allerede sommeren 1918 ble det klart at bøndene var å regne for annenrangs personer målt mot arbeideren. Flertallet av bøndene hadde markert avstanden til bolsjevikene ved å stemme på SR under valget i slutten av 1917 (Pipes, 1990, 540-5). En bitter strid tok til på landsbygda. Et av de første skrittene kom med et dekret 9. mai 1918 som gjorde det klart at myndighetene hadde mandat til å inndra alt korn som overgikk bøndenes oppsatte kvoter. Ytterligere innskrenkninger i bøndenes rettigheter ble foretatt utover sommeren. Kommunistene så på dette som et ledd i en klassekamp hvor de skulle drive ut kulakkene¹⁰ og hvor målet var å få samlet all kontroll over jordbruket i statens hender. Dette var et varsel om hva som skulle komme (Conquest, 1986. 44-50). Lenin personlig malte fram grove fiendebilder av denne klassefienden, og omtalte dem blant annet slik i en tale i august 1918: *”Kulakkene er de mest dyriske, de mest brutale, de mest ville utbyttere (...) Disse blodsugerne har drukket arbeidernes blod og er blitt rike i takt med at arbeidere har sultet i byene og på fabrikkene. De gjør de fattige bøndene til slaver. Til nådeløs kamp mot kulakkene. Død over dem!”* (Pipes, 1994, 47).

Regimet hadde gått til krig mot bøndene. Bolsjevikene møtte stor motstand fra rurale strøk. Bøndene organiserte seg som mindre bondearméer for å kjempe mot det de betraktet som overgrep fra sentralmakten. Selv etter at de hvite arméene hadde blitt beseiret på slutten av 1920 tok ikke konflikten slutt. Tvert i mot eskalerte den, og under

---

⁹ De hvite var en samlebetegnelse på forskjellige anti-bolsjevikiske grupperinger, deriblant monarkistene, som kjempet mot kommunistene i borgerkrigen.

¹⁰ Opprinnelig brukt om rike jordeiende bønder, men ble etter hvert et svært elastisk uttrykk som mistet alt reelt innhold.

bondekrigens topp i de første månedene av 1921 oppstod det streiker og protester fra arbeidere i de områdene hvor industrien fortsatt fungerte. Situasjonen var eksplosiv og preget av sosialt opprør, noe som blant annet resulterte i omfattende mytteri på flåtebasen Kronstad i slutten av februar. Opprøret ble slått brutalt ned, men ble værende som et traume for det sovjetiske militæret i de kommende årene. Stilt overfor en vegg av misnøye som truet med å velte hele regimet, valgte partitoppene å tone flagg i form av politiske endringer. Inndragingen av korn skulle bli erstattet av lettere skattelegging, og i mars 1921 ble NEP introdusert. Den nye økonomiske politikken (NEP) åpnet for privat initiativ innenfor småindustri, handel og ikke minst jordbruk. Bøndene kunne nå selv disponere sine produkter, mens gårdsenhetene ble betraktelig mindre og flere enn hva tilfellet hadde vært tidligere. Dette var et klart nederlag for et regime som ønsket seg en utvikling i retning av sosialisme (Courtois, 1999, 108-113). I tillegg til borgerkrigen og tilhørende stridigheter ble det nyopprettede proletariatets diktatur rammet av en omfattende sultekatastrofe. Langvarig tørke og feilslåtte avlinger ledet til katastrofen høsten 1921. De tidligere korninndragelsene hadde ikke bidratt til å forbedre situasjonen. Til tross for at Sovjet motvillig tok i mot assistanse fra internasjonale hjelpeorganisasjoner, blant etter initiativ av Fridtjof Nansen, kostet hungersnøden millioner av menneskeliv.

3.1.2 Veien til makten

Vladimir Uljanov, bedre husket i historien som Lenin, døde 24. januar 1925. Maktkampen om kontrollen over partiet, og dermed det sovjetiske riket, var imidlertid allerede godt i gang, ettersom Lenin hadde vært plassert på den politiske sidelinjen etter hans tredje hjerneslag snaue to år tidligere. Samtidig jobbet myndighetene med å få jordbruket på beina igjen, denne gangen med relativt autonome bønder. Til tross for seier i borgerkrigen fortsatte kommunistene sin kamp mot uønskede elementer gjennom tjuetallet. Omfanget var mindre, både numerisk og i brutalitet, enn hva som var tilfellet under Den røde terroren, men fortsatt ble det jaktet på dem regimet oppfattet som potensielle trusler. Et eksempel er saken mot 34 sosialrevolusjonære i juni 22. Saken kan ses på som en tidlig forløper til stalinismens mer kjente Moskvaprosesser. I et nær paradisk show ble 11 av de tiltalte dømt til døden. Etter internasjonalt press ble

dommen imidlertid gjort om på en betingelse om at SR-partiet sluttet med all ”konspirasjon og terrorvirksomhet”. For de dømte ble forskjellen liten. Med femårs dommer så de aldri mer friheten, men satt i fangeleirer før de ble henrettet i løpet av trettitallet (Ibid. 126-127).

Regimet var på vakt overfor personer av ”feil” sosial opprinnelse eller med et tidligere arbeid som ble vurdert som mistenkelig. Disse ble gjerne titulert som ”*forhenværende mennesker*”. Tidligere aristokrater var blant de som fikk stigmaet. Også de intellektuelle, de religiøse og etter hvert også de ”borgerlige spesialistene” (kjent som *spetzy*) var utsatte grupperinger. Ambisjonene var å skape det helt nye kommunistiske menneske. I 1928 anla regimet blant annet den etter hvert så berømte Shatsky-prosessen. En gigantisk sak hvor de tiltalte var ingeniører beskyldt for å være sabotører og terrorister (Jensen, 2002, 160-61). Regimet hadde mange reelle fiender, men det slo vilt i alle retninger for å beskytte seg. En av årsakene var dets manglende oppslutning. Kommunistene skulle primært være et parti for arbeiderne, en gruppe som kun to prosent av befolkningen ved maktovertakelsen. Dermed var partiet hele tiden stilt ovenfor en numerisk overmakt av mennesker som ikke passet inn i deres ideologi.

Lenins hjerneslag utløste en intern maktkamp i partiet. Josef Stalin ble i 1922 innsatt i en nyopprettet stilling som generalsekretær. I tillegg var han medlem av to av partiets andre topporganer; politibyrået og orgbyrået¹¹. Fornuftig nok klarte georgieren å skape en kaste av trofaste folk rundt seg, ettersom det i hovedsak var han som stod ansvarlig for utnevnelser. Makten ble samlet i færre hender på bakgrunn av opprettelsen av nomenklaturasystemet, som tilsier at alle viktige samfunnsposisjoner ble besatt med partifolk. Ved et slags patronforhold klarte Stalin å få kontroll over de tre besluttende partiorganene (politibyrået pluss at sentralkomiteen og partikongressene ble erobret ved at han kunne styre utvelgelsene). Sakte manøvrerte han seg til stadig større makt, ved å benytte en heller klassisk splitt - og hersk taktikk. Stalin utmanøvrerte først venstresiden og deretter høyresiden i partiet. Ved hjelp av en allianse med Kamenev og Zinoviev ble

---

¹¹ Politibyrået var et lite organ bestående av noen få av partitoppene. Det var her de tunge politiske beslutninger og veivalg skulle tas. Orgbyrået (Organisasjonsbyrået) var mer for et administrativt organ å regne, og hadde ansvaret for utvelgelse av personalet.

den hardeste opposenten Trotskji kastet og senere forvist fra landet. De to forbundsfellene gikk senere inn for skjerpet industrialisering på bekostning av jordbruket. Stalin havnet på motsatt side i debatten, og ved å spille på lag med høyresidens Bukharin, Rykov og Tomsy ble opposentene ekskludert fra sine toppstillinger. Stalin passet hele tiden på å erstatte vrakede politibyråmedlemmer med trofaste støttespillere som bidro til å øke hans maktposisjon. Dermed kunne han med større trygghet senere (i slutten av 1927) vende seg mot den gamle bolsjevikideolog Bukharin og hans medspillere. Problemet var at høyresiden motsatte seg det kraftige opprør med NEP-politikken som generalsekretæren og hans støttespillere nå ønsket seg. I løpet av de neste to årene var de politisk utradert, mens Stalin framsto som den suverene leder av partiet og regimet (Conquest, 1986, 63).

3.2 Tvangskollektivisering og avkulakkisering

Kan det sies å være statsterrorisme å forsøke å lede folket inn i kollektivbruk? Gjennom nær et tiår med propaganda hadde dette vært regimets mål for bøndene. De rurale deler av folket lot seg imidlertid ikke imponere i større grad, og sommeren 1928 var det kun 1,7 % av bøndene som hadde sluttet seg til et kollektivbruk (Jensen, 2002, 169). Samme år ble det besluttet å gjenoppta offensiven mot kapitalismen, og Stalin lanserte den første femårsplanen. Sentralt i planen var en kraftig industrialisering. Denne måtte naturlig nok finansieres på en måte. Ved å kollektivisere bøndene ville staten både få tilgang til korn, som kunne eksporteres, og frigi svært billig arbeidskraft. Våren 1928 bød også på en midlertidig krise i kornproduksjonen, noe som underbygde partiets ønske om å legge all produksjon under seg. Conquest (m.fl.) hevder imidlertid at det ikke var noen reell krise, men kun et lite naturlig tilbakeslag som lett kunne vært korrigert. I stedet gikk Stalin og partiledelsen ut med noe nær katastrofevarsler. De betraktet svikten i kornproduksjonen som et signal på bøndenes bakstreverskheter og tvilsomme elementers innflytelse i jordbruket (1985,87-90). Kollektivisering var i følge kommunistene nødvendig, både ut i fra økonomiske og ideologiske hensyn, og denne gangen hadde de ikke tid til å vente på at bøndene skulle finne veien selv. At enkelte hadde meldt seg til tjeneste i kollektivene ble brukt som bevis på at bondestanden var

klar til å omfavne sosialismen. Resultatet var noe nær en krigserklæring mot bøndene, hvor flertallet skulle tvangskollektiviseres og de mer tvilsomme elementene (Kulakkene) skulle fjernes. Dette var vold, både fysisk og psykisk, mot regimets egen befolkning for å støtte opp om ideologien. Myten om bøndenes frivillige oppgivelse av den frihet de hadde under NEP-årene er oppgitt av alle seriøse forskere. Valget om å tvangskollektivisere var startskuddet på en ny ”bondekrig”, og den kan plasseres i båsen med betegnelsen ”statsterrorisme”.

3.2.1 De første månedene

Tvangskollektiviseringen av de sovjetiske bøndene kan ikke betraktes avskilt fra en annen historisk tragedie, nemlig oppgjøret med kulakkene. Disse er både overlappende i tid og politisk bakgrunn. ”Krisen” som hadde oppstått i jordbruket ble av Stalin betraktet som kulakkenes verk. Disse ble betraktet som rurale kapitalister, som tjente seg rike på andres bekostning, blant annet ved å utnytte dem arbeidsmessig. Femårsplanen, ratifisert i april 1929, skulle legge grunnlaget for en kamp mot kapitalismen. Denne fordret et oppgjør med landsbygda, og målsetningen var at regimet skulle ha kollektivisert rundt 20 % (5 millioner) av gårdene før planens utgang. De neste månedene ble målet stadig oppjustert, samtidig som aktivister ble mobilisert og sendt ut på bygdene for å få fart på prosessen. Aktivistene forsøkte å overgå hverandre i kollektiviseringstempo for å glede de øverste myndighetene, noe som igjen førte til stadig høyere mål. 31. oktober krevde avisen Pravda full kollektivisering.

En uke senere fulgte generalsekretæren opp med en artikkel som hevdet at bøndene ønsket nyordningen hjertelig velkommen og allerede var i ferd med å frivillig flokke seg til brukene. (Courtois, 1999,144-45). Artikkelen bar navnet ”Det store vendepunktet”, og ble levert i forbindelse med 12 års jubileet for revolusjonen. Deretter fulgte en voldsom eskalering for å få innlemmet bøndene i forskjellige kolkhozer¹². Stadig flere aktivister ble rekruttert for å bidra. En stor andel av disse dro med seg fordommer og antipatier mot landsbygda og dens innbyggere til arbeidet. Den stadige propagandaen

---

¹² Kollektivfarmene gikk under navnet ”kolkhoz” på russisk.

mot kulakkvirksomhet og tidvis brødmangel hadde bidratt til at spesielt vanlige kommunister følte visse antipatier mot bøndene. Holdningene bidro ikke til å gjøre kollektiviseringen mindre brutal (Viola, 1996, 23-25), og ettersom partiet senere i november formelt hadde ratifisert målet om fullstendig kollektivisering var rammene nå lagt.

27. desember fulgte Josef Stalin opp med nok en avgjørende artikkel i Pravda, hvor han proklamerte det klare mål om å utrydde kulakkene som klasse. Offisielt ble ikke avkulakkiseringen ratifisert av politibyrået før i slutten av januar 1930, og selve lovteksten var ikke klar før 4. februar, men allerede i løpet av det foregående året hadde det vært sterke aksjoner mot kulakkstemplede i områder ledet av ekstreme stalinister. Disse antesiperte lederens ønsker og handlet deretter. Forfølgelsene ble intensivert utover vinteren, samtidig som det formelt ble avgjort hvordan regimet skulle behandle de avkulakkiserte. Resolusjonen, vedtatt av partiets øverste organ 31. januar, delte den lett fiktive folkegruppen i tre deler. Den første gruppen, som var regnet for å være farligst for regimet, utgjorde en gruppe på ikke over 63.000 som skulle henrettes eller sendes i fangeleir. Senere forskning hevder imidlertid at opp mot et hundre tusen kan ha havnet i denne kategorien. Gruppe nummer to bestod, inkludert familiemedlemmer av de som ble plassert i den verste klassen, av ca. 150.000 familier som alle stod i fare for en fullstendig ekspropriering av sine eiendeler og å bli sendt i eksil. Den tredje gruppen ble betraktet som lojale. Disse skulle derfor kun oppleve en delvis ekspropriasjon av eiendelene, i tillegg til et indre eksil. De skulle flyttes ut av kolkhozene, men bli værende i distriktet. Der ville de være under offentlig kontroll og bli benyttet til arbeid hvor de var nødvendige, som for eksempel til skogsdrift og veibygging. Kategorien var vid, og inkluderte godt over en halv million familier (Conquest, 1986, 117-124). Politibyrået hadde selv, i et møte i desember 1929 (Ibid. 121) benyttet et estimat på fem til seks millioner personer som skulle avkulakkiseres. Tallene er urovekkende store, og gir en indikasjon på overtrapene fra det kommunistiske regimets side. Myndighetene i Moskva ga lokale myndigheter rett til å benytte alle nødvendige metoder for å kunne oppfylle kravene som hadde blitt bestemt (Ward, 1996, 42).

Det ville være en overdrivelse, for å ikke snakke om ren løgn, å hevde at majoriteten av landsbygdas befolkning så med blide øyne på kollektiviseringen. De russiske bøndene hadde alltid vært i en underlegen posisjon. Livegenskapet (Serfsystemet) ble oppløst så sent som i 1861. I revolusjonsåret hadde bondestanden en viktig kampsak: Land! Bolsjevikene innså dette, og kom derfor raskt etter maktovertakelsen med et dekret som la premissene for omfordeling av jord i et forsøk på å få støtte fra bøndene. Når de først hadde fått sin frihet også økonomisk, var de ikke villige til å gi den fra seg. De stadige stridighetene om korninndragelsene var en av hovedårsakene til innføringen av NEP. Selv under NEP-årene var bøndene utilfredse med skatteordningene. Derfor ville det vært overraskende om bøndene ville gitt seg uten kamp når det ble snakk om innlemmingen i kollektiver. På mange måter var dette et steg tilbake til det tidligere livegenskapet. Allerede fra startskuddet av kollektiviseringen¹³ begynte bøndenes motstandskamp. De var ikke villige til å gi seg uten kamp (Davies, 1997, 49-51).

Conquest (1986, 146) hevder at hele prosessen med kollektiviseringen var dårlig forberedt både økonomisk og administrativt. Hurtig sammensatte troikaer, og andre ad-hoc institusjoner, ble ansvarlige for å få bygder til å slutte seg til kollektivene og ”renske” for kulakker. Skoleringen var mangelfull. Ofte hadde myndighetenes representanter kun et to ukers kurs bak seg før de ble sendt for å administrere store enheter. Med hjelp av lokale aktivister før de offisielle representantene for Moskva hardt frem med en svært stor grad av tilfeldighet. Kulakkategorien var svært flytende, og ettersom en del bønder hadde slått seg litt opp i NEP-tiden kunne mange av disse stigmatiseres. Tvangsforflytninger i stor stil ble innledet, uten at det lå fullstendig gjennomarbeidede planer til grunn. De som ble sendt i eksil hadde ingen anelse om hva som ventet dem. Avkulakkiseringsbrigadene var brutale og konfiskerte det meste av eiendom de kom over. Werth viser ved hjelp av OGPU-rapporter hvordan disse brigadene selv beholdt store deler av det konfiskerte eiendelene (Courtois, 1999, 146-48). Folk ble stemplet som kulakker kun for å eie to kuer, og hele 80-90 prosent av de straffede tilhørte faktisk den rurale middelklassen (Ibid, 148). De første månedene var generelt preget av brutalitet, tilfeldighet og ikke minst et forferdelig hastverk med å

---

¹³ De første hektiske månedene, preget av et frenetisk tempo, har fått termen crashkollektivisering eller lynkollektivisering.

oppfylle målene. Distriktene hadde fått tildelt kvoter, noe de forskjellige troikaer, brigader og andre institusjoner strebet etter å oppfylle, og aller helst overgå. Prosessen var da også en statistisk suksess. De offisielle tallene viste en stigning i antall som levde innenfor en kolkhoz fra 7.5 % i oktober 1929 til hele 57.2 % 1.mars det påfølgende året (Ibid). Nå er det riktignok sannsynlig at enkelte tall ble oppjustert når det enkelte distrikt skulle rapportere. Arbeidet måtte være best mulig utført, og dette var det samme som høyest mulig kollektiviseringsrate.

I løpet av vinteren 1930 kom det til opprør, ettersom bondeopinionen ikke støttet de tvangstiltak de ble utsatt for. Forskjellige instanser mottok ustanselig klagebrev fra bønder som var kollektivisert eller stod på terskelen til å bli det¹⁴. Bøndene kjempet en desperat kamp mot den nye politikken. Deres motstand ga seg utslag i forskjellige aksjoner. Bygdene svirret av rykter. Opposisjonen mot kollektiviseringen og avkulakkiseringen fikk apokalyptiske undertoner. Den nye ordningen ville være et kraftig slag mot kulturen, og ettersom religionen fortsatt stod sterkt ute på bygdene kunne kommunistene bli plassert i rollen som antikrist mens kollektiviseringskampen ble opphøyet til Armageddon (Viola, 1996, 45-65). Dette bidro neppe til å senke motstandsviljen. Kampen inneholdt forskjellige elementer, og et av de viktigste særtrekkene ble *razbazarukane*, et uttrykk for å kvitte seg med husdyr og annen eiendom gjennom salg eller destruksjon. En sabotasjeform som fikk store konsekvenser i lang tid fremover, ettersom store deler av storfeet og sauene ble slaktet. I løpet av de tre månedene som lynkollektiviseringen varte ble den sovjetiske landsbygda nær ruinert av slike aksjoner.

Samtidig forsøkte mennesker som fryktet at de lå i faresonen for å få uventet besøk av kulakkbrigadene, å komme det hemmelige politiet i forkjøpet ved å ”selvavkulakkisere”. Det vil si kvitte seg med hva de måtte ha av eiendommer og aller helst rømme landsbygda så raskt som mulig. Flyktningene bidro til en befolkningsøkning i byene, som på den måten fikk informasjon om hva som foregikk ute blant Sovjetunionens åkrer. Tvangskollektiviseringen var i stor grad forsøkt holdt

---

¹⁴ Se blant annet dokument 12 og 13 hos Siegelbaum (2000,51-4), hvor frustrerte bønder har klagt til Pravda.

skjult for den øvrige befolkningen (Ibid. 14), men det viste seg problematisk å forhindre all spredning av nyheter. Likevel er det lite som tyder på at den alminnelige bybefolkningen hadde noen større innflytelse på hendelsene i de rurale strøkene av riket. Det hadde vært tidvis sterke motsetninger mellom by og land, også i det gamle Russland. I tillegg ble det drevet en massiv propagandakampanje mot kulakkene. Kollektiviseringen ble fremstilt som frivillig. Til tross for dette er det heller ikke mye som tyder på at bybefolkningen, foruten de beinharde kommunistene, oppfordret og aktivt støttet handlingene. Den ivrigste motstanden i byene kom fra arbeidere av rural avstamning. Disse så ikke med blide øyne på overgrepene, og flere regnet dem som rene terrorhandlinger (Siegelbaum, 2000, do. 9-11, 44-48¹⁵). Fitzpatrick gir gjennom hele sin *Everyday Stalinism* (1999) inntrykk av at den sovjetiske bybefolkningen i hovedsak hadde nok med seg selv og sine egne problemer. Enkelte av disse problemene, som for eksempel produkttilgangen, var riktignok nært knyttet sammen med de store omveltningene, men i hovedsak kjempet bøndene alene for sin autonome eksistens. Verdt å merke seg er kampanjen med *25.000erne*, som var frivillige vervede mønsterarbeidere med det oppdrag å bidra til kollektiviseringen. Disse var ofte dogmatiske stalinister som blindt ønsket å tjene ideologien og partiets generalsekretær. Hele 70.000 meldte seg til tjeneste (Viola, 1987,43), og gir en indikasjon på at eliten av arbeiderklassen (primært kommunister) betraktet kollektiviseringen som nødvendig.

Også jakten på kulakker møtte stor motstand. Til en viss overraskelse for regimets representanter, nektet flere bygder å avsløre sine utsatte. Andre ble på sin side arrestert som et resultat av angiveri. Årsaken til dette kunne være politisk overbevisning, men i flere av tilfellene lå det mer banale årsaker til grunn. Enkelte innrapporterte sine naboer i et håp om å overta deres jord (Courtois, 1999, 148), noe som unektelig må betraktes som optimistisk med tanke på den pågående kollektiviseringen. Andre betraktet angiveri som en beskyttelsesmekanisme mot å selv bli arrestert. Kategorien var svært fleksibel, og det var reaksjoner på at fattige bønder som hadde klart å tjene litt under NEP kunne bli arrestert av en representant for myndighetene som mest sannsynlig hadde en høyere

---

¹⁵ Dokumentene er hentet fra: (9): GARF, f 1235, op.4, d. 47, II, 164-65
(10): Brev til Pravda (1930), RAE, f. 7436, op. 1, d. 102, I. 228
(11): RGAE, f.7486. op. 1, d. 236, I.40

inntekt (Lewin, 1968, 503). Et problem for bønder som kunne risikere avkulakkisering, var om de skulle krype til korset og melde seg inn i kollektivet for å forsøke å unngå en verre skjebne. Videre opposisjon mot omveltningene bestod i å ta i bruk kvinnene. Disse ble vurdert som mindre politisk sårbare, og kunne i større grad komme med klare protester uten å bli straffet direkte. Dette ga seg utslag i flere kvinnelede protester og demonstrasjoner. Nå var det ikke sånn at kvinnene hadde en blankofullmakt til å gjøre som de ville, men faktum var at myndighetene i mye større grad lot kvinnene ytre seg i denne perioden. De ble unnskyldt med et naturlig følelsesmessig hysteri (Viola, 1996, 202-3).

Et paradoks i bonderevolten mot aksjonene i 1930 var den utstrakte klagestrømmen i form av brev til høyere myndighetspersoner. Skikken med å appellere direkte til de øverste instanser kjennetegnet hele sovjettiden, og er et særtrekk som henger igjen fra tsartiden¹⁶. Brevene er i dag nyttig kildemateriale, akkurat som de var nyttige for myndighetene den gang både som en indikasjon på de reelle følelser i folkedypet og som en kontroll med lokale myndigheter. Allikevel er det overraskende å se hvordan folk kunne kjempe mot regimets representanter på et sted, og samtidig henvende seg til dets ledere for hjelp.

Den ytterste form for motstand kom i form av voldelige opprør. Lokale aktivister og utsendte representanter var utsatte. I enkelte nyopprettede kolkhozer ble administratorene anbefalt ikke å oppholde seg utendørs etter mørkets frembrudd. Med stadig hardere behandling fra myndighetenes side vokste uroen ytterligere. OGPU rapporterte om 402 revolter og massedemonstrasjoner mot avkulakkiseringen og tvangskollektiviseringen i januar 1930. For den påfølgende måneden er tilsvarende tall 1048, før det kulminerer med 6.528 rapporter i mars måned (Courtois, 1999, 148). Selv om de fleste av disse revoltene var i mindre skala, fantes det større væpnede aksjoner. Enkelte var av høyst lokal art, mens andre spredde seg utover flere landsbyer. Dette var spesielt tilfellet i Ukraina (Conquest, 1986, 153-58). Myndighetene slo tilbake med de sedvanlige bølger av arrestasjoner, både mot reelle opprørere og mot mistenkelige

---

¹⁶ Skikken er også kjent fra Norge under unionstiden, hvor norske bønder appellerte til kongen i København.

elementer, etter å ha slått ned revoltene. Det er viktig å forstå at den til dels frenetiske motstanden hadde sin bakgrunn ikke bare i frykten for å miste jord. De sovjetiske bøndene kjempet også for å unngå å miste sin økonomiske og kulturelle selvstendighet.

Totalt påførte myndighetene landbefolkningen store lidelser i løpet av kampanjenes første måneder, men aksjonen kunne betraktes som en statistisk suksess. Andelen av bønder som hadde sluttet seg til kollektivgårdene var imponerende. Suksessen var imidlertid svært kostbar for regimet. Kollektivbrukene gikk dårlig, blant annet på grunn av passiv motstand fra bøndene, og store verdier hadde gått tapt ved den aktive bruken av razbazaruane. Operasjonene hadde vært dårlig planlagt, preget av hastverk og tilfeldigheter. Conquest referer til forskere fra Khrustsjovtiden (Danilov), som hevdet at det var en voksende opposisjon mot kollektiviseringsprosessen. Pressen var sparsommelig med hva de skrev om de aktuelle hendelsene denne vinteren. Opplysningene som menigmann kunne benytte seg av var ryktene som sivet inn i byene sammen med flyktninger. Stalin var en dreven taktiker, og 2. mars publiserte Pravda hans ”Svimmel av suksess”-tale. Denne markerte slutten på lynkollektiviseringen. Selv om politikken fortsatt ble erklært en suksess, hamret Stalin her løs på lokale underordnede som han mente i stor utstrekning hadde handlet på eget initiativ og stod ansvarlig for de mange overgrepene. Bakgrunnen til denne retretten finnes i en murrende opinion, de store kostnadene blant annet forårsaket av motstanden og også en viss protest fra enkelte moderate politibyråmedlemmer (Ibid. 158-163). Bøndene hadde fått en midlertidig, og svært kostbar, seier.

3.2.2 Det autonome jordbruk uttraderes

Etter Pravdapublikasjonen ble det sagt at ingen lenger skulle tvinges inn i leirene, og at den enkelte bonde skulle ha muligheten til å utnytte sin egen jord. Han skulle kunne holde seg med en ku, sau og griser (Ibid. 164). Resultatene av Stalins tale lot ikke vente på seg. Uroen flammet opp ytterligere som et resultat av at bøndene nå hadde ”offisielle” uttalelser i ryggen til å støtte opp om deres motstandskamp. Gleden var stor hos de kollektiviserte. Pravda-artikkelen ble holdt opp nærmest som en hellig tekst, og partiets leder ble betraktet avskilt fra de lidelsene bøndene hadde blitt påført (Viola,

1987,122-5). Beskjedene nedover i det offisielle systemet var uklare, og det oppstod stadige bondereisninger. Store menneskemasser ønsket å forlate kollektivene så raskt som mulig. Samtidig krevde de tilbakelevering av redskaper og dyr som var blitt konfiskert av regimets representanter. Oppunder fem millioner bønder skal ha forlatt sine tidligere ”arbeidsplasser” i løpet av den første måneden etter publiseringen. Kaoset var fullkomment. Flere av de lokale representantene og arbeidernes utsendinger visste ikke hva de skulle tro om signalene fra Moskva. Urolighetene førte ofte til voldshandlinger. Enkelte steder forsøkte hissige bønder å oppløse kolkhozer og hevne seg på sine undertrykkere (Courtois, 1999, 149).

Motstanden, i hvert fall den voldelige delen, var på retur utover i april 1930, og da vår ble til sommer falt de største urolighetene mer til ro. Samtidig fortsatte den eksplosjonsartete folkevandringen vekk fra de forhatte kollektivene. Det var stadige hindringer mot å bryte opp, blant annet var allokeringen av både jord og korn vært forsinket. Jordlappene utbryterne fikk tildelt var ofte av dårlig kvalitet, men selv ikke med disse hindringene klarte myndighetene å stagge flodbølgen av misfornøyde individer som truet med å rive ned hele kollektiviseringsprosessen. I løpet av noen uker sank kollektiviseringsraten fra 50,3 til 23 %. Fallet fortsatte utover sommeren, selv om tempoet ble betraktelig mer moderat med tiden (Conquest, 1986, 165-6).

Tallene alene burde være en klar indikasjon på den rurale befolkningens syn på avspenningen. I tillegg kommer de nylig avslørte arkivtekstene. Bøndene klaget gjennom brev til øvrighetspersoner og ledende aviser på tregheten i returneringen av konfiskerte personlige eiendeler. Mengden av brev og rapporter om misnøyen var stadig økende (Sigelbaum, 2000, 59). Folk ville raskest mulig ut av kollektivene. Blant de urbane var oppfatningene mer uklare, men vi vet at selv folk som var positive til planene om kollektiviseringen hadde reagert på den utstrakte barbarisme denne hadde foregått med. Riktignok var informasjonen i pressen om selve metodene fraværende. Offisielt hadde jo bøndene frivillig oppgitt sine egne gårder for å slutte seg til fellesskapets fabrikkbaserte jordbruk. Flere av arbeiderutsendingene reagerte uansett på de makabre handlingene i løpet av vinteren 1930, og det ble forfattet flere brev med dette innhold

tilbake til byene. Mange av disse modellarbeiderne fikk takk for sin samvittighet og overvåkenhet med å bli utvist fra partiet eller sparket fra sine stillinger (Viola, 1987, 108-110).

Kampen mot kulakkene fikk også ringvirkninger inn til byene, hvor det ble lansert kampanjer for å avsløre klassefiendene. Fiendene skulle ha infiltrert arbeiderklassen. Hellbeck (i Fitzpatrick, 2000) har tatt utgangspunkt i en dagbok (tilhørende en Stephan Podlubyi) forfattet av en arbeider med agrarbakgrunn. Gjennom sin analyse av boken viser Hellbeck det press den unge russeren lever under. Podlubyi forsøker å distansere seg fra sin families fortid, noe som viser seg vanskelig i et paranoid samfunn (Fitzpatrick, 2000, 77-116). Denne type kampanjer nådde en topp under Den Store Terroren, hvor kulakksønner og andre med "tvilsom" opprinnelse måtte svare for sine forfedres synder.

På høsten 1930 ble det klart at en ny kollektiviseringsbølge var på vei. Denne gangen var aksjonen bedre forbredt og mer rasjonell i sin fremgangsmåte. Fabrikkarbeiderne som var utsendt av regimet til kolkhozene hadde i løpet av vår og sommermånedene klart å opparbeide seg mer makt. Stalins tale hadde pekt på overivrighet hos lokale ledere som en årsak til at kampen mot bøndene kom ut av kontroll den foregående vinteren, og bolsjevikene hadde derfor på klassisk stalinistisk vis slått kraftig ned på disse med forskjellige former for straffer. 25.000erne kunne dermed fylle et maktvakum, og i større grad delta i å bygge opp et bedre apparat for kollektiviseringen som flertallet av dem fortsatt hadde tro på (Viola, 1987, 144-6). I løpet av høsten 1930 ble det innført tunge kvoteinnleveringer av korn for selvstendige bønder i tillegg til andre pålagte økonomiske prøvelser. Planen var klar: Det skulle gjøres så lite attraktivt som mulig å stå utenfor kollektivene. Siden de autonome gårdene var mer effektive i driften var det en tung vei å gå, men den viste seg å gi resultater. Den aldri sovende avkulakkiseringen økte samtidig i omfang. Nå kom hoggene i første rekke mot de som hadde ledet an i kampen for å forlate kolkhozene. Ofte var disse opprinnelig av vanlige rural middelklasse, og dermed ble det enda tydeligere at kampen mot de såkalte kulakkene ikke var for ren klassekamp å regne. Aksjonene skapte frykt, og en av

mulighetene for å unnsnippe var for enkelte å ta det tunge skritt tilbake mot kollektivfarmen. Med dette konstante presset av frykt og økonomiske hindringer tvang regimet bøndene i kne. Etter et år (2. august 1931) kunne Sentralkomiteen vedta en resolusjon som fastslo at kollektiviseringen var nær komplett i store deler av Russland og Ukraina (Conquest, 1986, 167-8). Ved å fjerne lokale maktpersoner, både de offisielle og bøndenes egne sterke personer, og bruke langvarig økonomisk og psykologisk press var Stalin på vei mot å oppnå målet om et kollektivbasert jordbruk..

Avkulakkiseringen fikk ikke den samme stagnasjonen som tvangskollektiviseringen opplevde etter Stalins artikkel. Riktignok gikk også denne prosessen i bølger, men noen ble hele tiden knust i den stadig pågående operasjonen. Lidelsene var store for de deporterte. Jensen (2002, 186-92) beretter om flere sjokkerende historier fra overlevende om hvordan de ankom golde strøk hvor ingenting var forberedt. Alt måtte bygges opp fra grunnen. Vintermånedene etter Stalins beskjed om å ”utrydde kulakkene som klasse”, var også i dette henseende preget av hastverk og elendig planlegging. Etter hvert skulle det rent logistiske i kulakkampen forbedres, men lidelsene blant de forviste forble massive. Redselen for kulakkene hadde vært en av årsakene til den vellykkede rekrutteringen av fabrikkarbeidere til 25.000erne, men også her ble det større tvil når troende kommunister kunne fastslå at det ikke bare var utnyttende rikmannsbønder som ble plassert i kuvognene. Innen skjønnlitteraturen har vi et fremragende eksempel på dette i Vasilji Aksjonovs ”Moskvasaga” hvor en av romanens hovedpersoner, en dogmatisk stalinist, overværer en kulakkrensing. Han blir sjokkert, kvalm, og ender opp med å redde et forlatt barn fra dets skjebne. Mange fikk de samme problemer når de ble direkte konfrontert med lidelsene. På grunn av de lange avstandene de deporterte skulle flyttes, ble de stort sett stuet sammen i overfylte jernbanevogner, en fraktmetode senere brukt både i Sovjetunionen under Den Store Terroren og ikke minst under Holocaust. Togene ble stående på transittstasjoner, og andre ble dermed gjort oppmerksom på forholdene til de deporterte. Moskva mottok flere brev med klager på behandlingen av disse menneskene (Courtois, 1999 151-2).

En ny bølge med deportasjoner tok til i oktober 1931. Problemet for myndighetene denne gangen var at opplysningene sivet ut, og i flere regioner klarte folk å rømme. Revolter forkom i tillegg til at razbazarukane fortsatt var en yndet form for motstandskamp (Conquest, 1986, 123-4). Kampen mot kulakkene fortsatte i flere år fremover. Nok en kampanje med masseutrenskninger ble lansert i mai 1932 ved et dekret fra Sentralkomiteen (Getty & Manning, 1993, 69). Masseutrenskningene kom til en endelig slutt i samme måned året etter, da et dekret undertegnet av Stalin og Molotov beordret en stans i masseoperasjonene. I fremtiden skulle kun individuelle familier deporteres og tallet skulle ikke overstige 12.000 i året (Fainsod, 1958, 263). I mellomtiden hadde millioner blitt rammet av avkulakkiseringen, hvorav en stor andel hadde måttet bøte med livet. For å gi et inntrykk av mengden mennesker dette angikk kan jeg vise til V.N Zemskovs tall gjengitt i *The Black book of Communism* (1999, 151) som forteller at mer enn 700.000 kulakker var deportert i slutten av 1930, mens tallet året etter var det enda mer astronomiske 1,8 millioner mennesker. Da var det fortsatt nesten et halvannet år igjen til Stalins dekret om å stanse massedeportasjonene.

Tvangskollektiviseringen og avkulakkiseringen er to nært beslektede fenomener, og de førte begge til lidelser for et svært høyt antall mennesker. Kollektiviseringen ble påtvunget en bondebefolkning som kjempet hardnakket i mot, spesielt i de første hektiske månedene. Viola (1996, 234-240) viser hvordan de med tiden fortsatte med sin passive motstand samtidig som de gjorde kollektivfarmene til sine egne. Det var også en for regimet overraskende sterk rural opposisjon mot kulakkrensingene, hvor bøndernes motstand gjorde prosessen mer komplisert.

Nå fantes det ikke kun helgener på landsbygden i Sovjetunionen, og GPU mottok også hjelp fra befolkningen, enten det var av politisk overbevisning eller med bakgrunn i mer materielle årsaker. I byene var folk mer avsondert fra reelle nyheter om dramatikken som utspant seg ellers i landet. Viola (1987) mener det var utstrakt støtte til kampanjene, men moderer seg med at hun fokuserer på en arbeiderklasseelite. Ellers kom det kritikk fra urbane utsendinger, men i hovedsak kan det se ut som om bybefolkningen ikke spilte noen større rolle på noen av sidene. Dette kan forklares med

propagandabruk, nedarvede skillelinjer mellom by og land, og ikke minst det at man ikke så hva som foregikk. De gangene den urbane befolkningen kom i direkte kontakt med hendelsene var det betraktelig flere som opplevde kampanjene som negative. Samtidig gjelder det å huske at tvangskollektiviseringen av mange kommunister ble oppfattet som et nødvendig skritt på veien mot det sosialistiske samfunn. På bygdene dekket folket seg bak at lederen selv, den store far i Moskva, var uvitende om de grusomheter som utspant seg i hans rike. Dette har blitt ettertrykkelig motbevist de senere år, selv om det fortsatt ikke eksisterer noen universell enighet om hans personlige innflytelse i alle aspekter av hendelsene. Enighet er det derimot om de lidelser store deler av befolkningen ble påført som et ledd i tvangskollektiviseringen og avkulakkiseringen. Først med anarkisk brutalitet under crashkollektiviseringens hektiske måneder, deretter med en større grad av kald beregning i årene som fulgte.

3.3 Den fremprovoserte hungersnød

Den store hungersnøden som raste i deler av Sovjetunionen i 1932-1933 var i flere år et forsømt emne innen forskning. Muligens ikke så rart, siden regimet hardnakket nektet at det hadde eksistert en sultekatastrofe på det aktuelle tidspunkt. I Vesten kom gjennombruddet med Conquests *The Harvest of Sorrow*, som blir regnet som det første større verk om tragedien (Radio Free Europe, RL 345/ 86, 10. september 1986). På grunn av den totale benektelsen fra det kommunistiske partiets side er det begrenset hvor mye materiale som er å oppdrive, selv om dette bedret seg med oppmykningen på slutten av regimets levetid. Katastrofen var uansett en hendelse som ikke kan unngå kommentarer og analyse når blikket rettes mot Stalins Sovjetunionen.

Hungersnøden kom som et resultat av landbrukspolitikken som ble ført overfor bøndene på starten av trettitallet. Sommeren 1932 opplevde store deler av rikets mest fruktbare områder en tørke. Ikke noen omfattende krise, men dog nok til at det var bekymringsfullt. Samtidig hadde kornproduksjonen sunket drastisk etter innføringen av kolkhozene, som fortsatt ikke var 100 % operative (Conquest, 1986, 222). Likevel gikk myndighetene ut og krevde at 32 % mer korn skulle bli inndratt enn det foregående året.

Bøndene gjorde sitt beste for å unngå dette ved å gjemme eller stjele deler av kornhøsten. Urolighetene førte til utsendelsen av ”stormtropper” fra byene for å kreve inn avlingene, og ikke minst innføringen av ny avgjørende lov: Et dekret av 7. august 1932 proklamerte at folk nå kunne bli dømt til lovens strengeste straff eller opp til ti år i leir for ”tyveri eller ødeleggelse av sosialistisk eiendom”. I praksis kunne man idømmes svært strenge straffer kun for å stjele noen få korn fra kollektivet. Frem til desember året etter var 125.000 dømt etter loven, og av disse mottok 5400 dødsdom (Courtois, 1999, 162-3). Innsamlingen av korn gikk tregt, ettersom bøndene gjorde motstand mot de fullstendig urimelige kravene. Et resultat ble intensivert kamp mot kulakkene, men kulmineringen av den andre bondekrigen skulle komme i form av ekstrem hungersnød ettersom vinteren nærmet seg. Allerede sommeren 1932 ble Moskva advart om den overhengende faren for en forestående katastrofe, og varslene kom inn fra flere av republikkene og de kornproduserende områdene. Korninndragelsene fortsatte imidlertid ufortrødent. Selv såkorn ble samlet inn. Flere forsøkte å flykte fra områdene som lå an til å bli rammet av hungersnød. 27. desember vedtok bolsjevikene å innføre ”interne pass” for å bedre kunne kontrollere sine innbyggere, og hindre fri ferdsel mellom republikker, by og land. I et dekret undertegnet av Stalin og Molotov selv 22. januar 1933, ble skruen strammet ytterligere til. Nå skulle det aktivt forhindres at bønder fra Ukraina og Nord-Kaukasus skulle kunne evakuere til byene. Ved arrestasjon skulle disse øyeblikkelig eskorteres tilbake til sine respektive bosteder. I samtlige av de nå sultrammede strøkene stanset også alt billettsalg til jernbanen opp (Ibid, 163-4). Bøndene i de aktuelle områdene skulle avsondres fra omverden.

Utover våren 1933 fikk man en ny skala på dødstillene. Selv om mange folk omkom i løpet av vinteren var det først i mars at massedøden tiltok for alvor. Sulten var ekstrem, da korn var nesten fullstendig fraværende. Avmagrede menneskekopier spiste hva de måtte komme over av dyr og planter. Selv fanatiske aktivister hadde problemer med de tragedier de bivånet (Conquest, 1986, 244-5), og lik som lå og råtnet i veikanten ble et vanlig syn¹⁷. Det eksisterer rapporter fra både GPU og italienske diplomatbulletiner som beretter om kannibalisme (Ibid. 257-8). Mens denne tragedien raste over store deler av

---

¹⁷ En journalist i Los Angeles Evening Herald (26/2-1935) så ni lik på en aftentur i en ukrainsk bygd i mai 1933.

det mektige riket ble det lagt fullstendig lokk på hendelsene. Naturlig nok oppstod det rykter og beretninger, men offisielt eksisterte det ingen hungersnød. Byene, spesielt de lokalisert i Ukraina, merket også den akutte matmangelen, men å benevne dette som hungersnød var strengt forbudt. Faktisk kunne slike antisovjetiske uttalelser medføre en forvisning til GULag, gjerne med en oppholdstid på fem år (Ibid. 258-9). På grunn av disse bestemmelsene var legene svært kreative med hensyn til utfyllingen av dødsattestene i denne perioden.

Gjennom hele denne tragedien forekom det fortsatt motstandskamp fra en avmagret bondestand som kjempet for å overleve. Enkelte kommunistiske aktivister begynte å spørre seg om hvorvidt målet alltid helliger middelet, men det var også de som klamret seg til denne dogmatiske tenkemåten. Hovedsakelig var lidelsene sperret av fra store deler av befolkningen, ettersom det ble lagt fullstendig lokk på hendelsene. Bondeoppstanden var høyst forståelig med tanke på at det faktisk eksisterte korn. Våren 1933 overførte myndighetene 80 tonn korn til konsum for bøndene i Ukraina. Jensen (2002, 205-6) er ikke videre imponert, og konstaterer tørt at tallet svarer til ca tre kilo per person. Ikke mye med tanke på at det sultrammede Sovjetunionen samme år valgte å eksportere 18 millioner tonn med korn. Det var ingen tvil om kolkhozens plassering i samfunnets hierarki. Korntilførsel for eksport, til byene og for å mette den røde hær hadde alle høyere prioritet enn å sørge for at kollektivene på landsbygda hadde nok korn til å klare seg (Ward, 1996, 49).

Tvangsinndragelsen av Ukrainas korn ble stanset i mars 1933, men dødstallene var abnorme langt inn på sommeren. Videre ble det igangsatt arbeid for å sikre en god høst. Utslitte mennesker og dyr var imidlertid ikke i stand til å produsere som ønsket, og hungersnøden blusset opp igjen (Conquest, 1986, 262). Republikken var den hardest rammede under hungersnøden, og dette har fått flere, deriblant Robert Conquest, til å se hungersnøden primært som et angrep på Ukraina. Han betrakter det som et folkemord, og mener å ha støtte av Raphael Lemkin (Ibid. 272). Det hersker liten diskusjon om at Stalin hadde et Ukraina-kompleks og at republikken var arnested for mange opprør, men andre forskere (som for eksempel Jensen og Werth) mener at hungersnøden

proporsjonalt rammet like hardt i andre kornproduserende distrikter. En annen ting er den klare korrelasjonen mellom de områdene som generelt sett ytte mest motstand mot kollektiviseringen og kommunismen, og de deler av riket som ble hardest rammet av den omfattende sultkatastrofen (Courtois, 1999, 168).

De fleste moderne forskere er imidlertid enige om ledelsens ansvar for tragedien. Både ved at de beviselig satt på klare varsler mot den forekommende matmangelen og at de valgte å lukke enkelte områder fra eksodusaksjoner. De urimelige kravene som ble satt får bære hovedansvaret for hungersnøden. Når den først inntraff var det heller ingen vilje til å hjelpe, tvert imot benektet myndighetene i stedet hendelsene. Korn ble holdt tilbake og eksportert. At dette, i hvert fall etter hvert, var en bevisst kampanje mot bøndene underbygges med at innbyggerne i sultrammede byer mottok rasjoner, noe som ikke var tilfelle for landsbygda (Conquest, 1986, 228-230). Det bør derfor være klart at man kan referere til katastrofen som statsterrorisme. Om den ikke var intendert fra begynnelsen av, ble den opprettholdt og dyrket lenge etter at utgangen var klar.

Hovedansvaret for hungersnøden kan legges på myndighetenes skuldre. Folket får vi lite inntrykk av. Lidelsene på bygda var enorme og rammet kraftig i store deler av riket. Millioner av mennesker, nøyaktig hvor mange er en evig diskusjon¹⁸, måtte bøte med livet under et regime som hadde muligheten til å forbedre situasjonen betraktelig. Opptegnelsene fra perioden er få, men enkelte beretninger er blitt funnet etter at arkivene ble åpnet. V. M. Kovalchuk (Siegelbaum og Sokolov, 2000, dok 18, 64-5¹⁹) beretter om hvordan det ikke er noe korn å oppspore i Kolkhozen etter tvangsinndragelsene. Han rapporterer om hvordan brutaliteten og de anti-sovjetiske følelsene er økende. Også andre klagebrev snakker om de stadig større lidelsene i forskjellige deler av det kornproduserende Sovjetunionen. Flertallet av brevene fra bøndene er anonyme, og maler et grimt bilde av situasjonen. Sulten ble stadig verre, og

---

¹⁸ Usikkerheten er stor ettersom det ikke eksisterer noen nøyaktige folketellinger fra akkurat disse årene. Av nyere forskning på området kan Stephan Merles estimat på seks millioner nevnes (1995, 301), et tall som langt på deles av Bent Jensen (2002, 33) som sier mellom 6 og 7 millioner dødsofre. Andre estimater har vært både betraktelig lavere og høyere, men etter at man har kunnet hente ut opplysninger fra arkivene virker flertallet å bevege seg i dette terrenget. Riktignok er det fortsatt enkelte forskere som ikke vil henge ofrene for hungersnøden på regimets kappe.

¹⁹ Dreier seg om forhold på en kollektiv farm i Nord-Kaukasus høsten 1932, og er funnet i RGAE, f.6486s, op. 1, d. 236, I.8

flere brevskrivere beretter om sultende barn som nærmer seg livets endestasjon i ekspressfart (Ibid, dok.19-24, 65-71). Det er også overraskende god tilgang på beretninger fra hendelsene på den sovjetiske landsbygda nedtegnet av vestlige besøkende, i hovedsak journalister. Riktignok ble mange av dem forfattet etter at journalistene hadde forlatt landet for godt, men i dag er de fortsatt en kilde til informasjon. Regimet likte å presentere omverden for en annen virkelighet enn den deres egne innbyggere levde i. Derfor eksisterte det eksempelvis mønsterkolkhozer som kunne fremvises til utenlandske gjester (Ibid. 308-322).

Informasjonen om den sovjetiske menigmanns opplevelser var ekstremt sparsommelig, men selv i hovedstadens nærområder økte dødsraten med 50 % i 1933 sammenlignet med året tidligere. Det var også opptøyer forårsaket av sult i området (Courtois, 1999, 167-8). Dermed må hungersnøden hatt ringvirkninger inn i de største byene, men det er som sagt lite informasjon om hvordan de brede lag av folket oppfattet hendelsene. Som tidligere nevnt viser Fitzpatrick (1999) hvordan store deler av den urbane befolkningen nærmest levde innkapslet i et skall, hvor alt fokus ligger på deres egen problematiske hverdag. Matmangelen var naturligvis et problem, men hun forteller ikke om reaksjoner på de uhorvelige dødstallene fra eksempelvis Ukraina eller Don-områdene. Var virkelig nyhetsmuren vanntett? Det er klart at ved innføringen av internpassene og den senere avsperringen av de herjede distriktene, vanskeligjorde Stalinregimet den rykteflommen som det opplevde bare et par år tidligere. Tilsiktet eller ikke, på den måten var det også enklere å kunne kontrollere de urbane massene. Til nå hadde de samme massene vært forskånet fra de verste aksjoner under stalinismen, men ting forandrer seg.

3.4 Den altopplukende terroren

Når ordet terror nevnes i forbindelse med Sovjetunionen er gjerne den første tanken årene 1937-38. Denne perioden refereres vanligvis til som Den Store Terroren eller Yeshovschina ("Yeshovs år", etter den daværende NKVD-lederen). Verden fikk da oppleve de nå velkjente Moskvaprosessene hvor partieliten opplevde en forfølgelse og utrensning uten sidestykke i regimets historie. Omfanget av terrorens ofre har vært et

flittig diskutert emne, men det er fortsatt ingen bred enighet om dette. Det er derimot stort sett enighet om at terroren var særdeles omfattende under disse årene, og at høystatusgrupperinger relativt sett var overrepresentert blant ofrene (Davis, 1997, 113). Yeshovchina kan betraktes som en kulminasjon av flere år gammel radikaliseringspolitikk rettet mot mennesker som ikke passet inn i det stalinistiske regimet.

I mars 1935 ble det utført en større utrensning i Leningrad. Byen som var oppkalt etter regimets avdøde helgen skulle fjerne sine uønskede elementer. Dette hadde direkte sammenheng med drapet på Sergei Kirov, den populære lederen av Leningrads kommunistparti, som ble drept 1. desember 1934. "Forhenværende mennesker", denne gangen primært tidligere adelige og opposisjonelle, ble arrestert av NKVD og sendt videre til GULags konsentrasjonsleirer. Andre uønskede elementer som mistenkte kulakker, eller avkom av sådanne, var også utsatt for det hemmelige politiets aksjoner (Jensen, 2002, 222-3). Den store terroren oppstod ikke plutselig, men kom på tampen av et tiår hvor det hemmelige sikkerhetspolitiet hele tiden var aktive. Til tross for en moderering midt på trettitallet, var NKVD i høyeste grad operative også i de perioder som ikke var preget av de mest omfattende overgrep.

3.4.1 Massearrestasjonenes tid

Selv om NKVD foretok arrestasjoner og det fra tid til annen var effektive og storslåtte aksjoner som den i Leningrad, var det først i 1937 at massearrestasjonene eksploderte. Bare et år tidligere hadde Stalins nye konstitusjon gitt håp til større liberalisme og oppmykning. Akkurat hvorfor man da fikk den voldsomme eskaleringen er diffust, men det finnes mange plausible årsaker. Den daglige mangelen på produkter og åpenbare problemer blant annet når det gjaldt å skaffe husrom til befolkningen, var ting som ikke skulle forekomme i en sosialistisk stat. Forskjellen på den hverdag lederne og teorien lovet, og den eksistens folket til daglig levde i var markant. Irritasjonen var økende. Året før hadde i tillegg feilslåtte avlinger resultert i ytterligere problemer med matforsyningene. Samtidig følte en del trofaste kommunister at den nye liberale konstitusjonen undergravde det arbeidet de hadde gjort i løpet av det siste tiåret. Selv om konstitusjonen kun eksisterte på papiret fant enkelte det provoserende at det "gamle

borgerskapet” fortsatt kunne bli innrømmet rettigheter, og følgelig ønsket de forsmådde kommunistene hevn over disse ”forhenværende menneskene”. Noe var rett og slett feil i det sovjetiske samfunn, og følgelig måtte det være noen som hadde skylden. Snarere enn å se på problemene med sin egen politikk, bidro regimet til å nøre opp en stemning av ekstrem paranoia ved å lete febrilsk etter syndebukker. Alt som ikke stemte måtte skyldes regressive elementer. En mani av spionfrykt, og en trang til å avmaskere regimets motstandere og sabotører skjød fart (Siegelbaum og Sokolov, 2000, 216-7).

Et sentralt punkt i denne perioden av sovjetisk historie er at mange vanlige mennesker faktisk støttet overgrepene. Spesielt gjaldt dette sakene som rammet elitene. Om støtten bunnet i at befolkningen gikk god for den propagandaen de ble presentert for, eller om det snarere skyldtes hevnmotiver mot dem som hadde det bedre, var ikke alltid like klart. Davies (1997, 110-123) viser til at selv om deler av aksjonene mot de mer prominente hadde bred folkelig støtte, ble ikke myndighetenes forklaringer allment godtatt. Spesielt kan det virke som om flere hadde problemer med å forstå hvordan gamle bolsjeviker som hadde samarbeidet tett med Lenin skulle kunne være de fascistiske sabotørene de ble beskyldt for å være. Likevel møtte over 200.000 personer opp for å høre dommen i den andre av Moskvaprosessene. Temperaturen lå denne dagen på 27 grader under frysepunktet. Til tross for at partiet nok stod bak som marionettmesteren, er det ikke vanskelig å støtte Hochschild (1994, 97) i at det monumentale oppmøtet på en iskald vinterdag må bunne i noe mer en kun ren indoktrinering. Hevnmotivet stod sterkt hos flere som tidligere hadde følt seg urettferdig behandlet. NKVD arresterte nærmest rutinemessig tidligere partimedlemmer som hadde blitt ekskludert. Dermed kunne den ordinære borger bivåne hvordan tidligere privilegerte ble fratatt alt og ofte tvunget til å blamere seg selv. Gjennom avhør, hvor tortur regelmessig forekom, ble arrestantene tvunget til å implisere familie og venner. Gjennom denne snøballeffekten ble kretsen av arresterte stadig utvidet, og flere mennesker fikk stifte bekjentskap med det hemmelige politiet. Ettersom det å benytte seg av *blat*²⁰ var essensielt for å sikre seg en god tilværelse i landet, ble mange revet

---

²⁰ Gjennom personlige avhengighetsforhold kunne man oppnå tjenester og varer som ellers ville vært vanskelig å få. Systemet kunne også virke beskyttende hvis man hadde bekjentskaper høyt oppe. I trettitallets Sovjetunionen kunne *blat*, som det tilnærmede patronforholdet ble kalt, være viktigere enn ens rene økonomiske posisjon (Fitzpatrick, 1999, 62-6).

med av terrorbølgen kun på grunnlag av sine bekjenskaper. Enkelte ganger kunne bekjenskaper høyere oppe redde en fra arrestasjon. Andre ganger var det nettopp bekjenskapene som var årsaken til at en ble hentet av sikkerhetspolitiet.

Også bedriftstopper ble ettertraktede ofre, siden de tydeligvis måtte drive med noen former for motstandskamp mot regimet (sabotasje, spionasje eller lignende), da situasjonen kunne vært bedre i de fleste fabrikker. Flere arbeidere benyttet muligheten til å innrapportere overordnede for sabotasje eller antisovjetisk virksomhet. Faren var at angiverne selv kunne bli ofre for motangiverier. Slik rullet snøballen stadig videre. Arkivmateriale (Getty & Manning, 1993, 163-7) tyder på at byenes fabrikker ble hardt rammet, men hovedsakelig representert ved ledelsen. Naturligvis fikk dette ringvirkninger, ettersom de arresterte etterlot seg tomme stillinger som skulle fylles. Mulighetene for en rask stigning i gradene for en med plettfri vandel var absolutt til stede, og kan ha vært et incentiv til avmaskeringer av fiender innenfor bedriftsstrukturen.

Tidligere var det tradisjon for forskning på Den Store Terroren kun å fokusere på de voldsomme innhoggene hendelsen gjorde på elitene innenfor partiet og militæret. Selv om disse grupperingene var overrepresenterte, utgjorde de fortsatt bare en mindre del av det totale antall ofre. I august 1937 mottok NKVD kvoter fra politibyrådet om arrestasjoner og henrettelser av kategorier av ”sosialt marginaliserte” grupperinger som avkulakkiserte bønder, tidligere straffefanger, nasjonale minoriteter og ordinære kriminelle. Aksjonene mot disse antisovjetiske grupperingene var ikke like stramt regissert som partifølgelsene. De var mer brutale politiaksjoner for å kvitte seg med uønskede biprodukter av kollektiviseringen og industrialiseringen (Fitzpatrick, 2000, 286-8). Kategorien med sosialt farlige elementer hadde vært ekspanderende gjennom trettitallet, og i en kamp hvor Kreml utstedte kvoter for arrestasjoner, speidet lokale myndigheter etter folk som lett kunne stigmatiseres. Lokale ledere og kadrer ønsket å vise sin hengivenhet ved å spore opp flest mulig fiender, for dermed å kunne dekke sin egen rygg gjennom sin fremviste lojalitet. Denne måten å arbeide i retning av Stalin (etter Kershaws uttrykk om å ”Working towards Hitler”) var av samme type som under

chrashkollektiviseringen. Det gjaldt å overgå forventningene – overoppfylle kvotene for å overbevise om lojalitet.

Nå var det ikke noe nytt at de sosialt fremmede elementene fikk unngjelde fra partiets side. Hagenloh (Ibid, 293) viser til hvordan 265.000 ble sendt til arkipelets mange leire i løpet av et halvannet år fra sommeren 1934. Disse var hovedsaklig fra de største byene, og var ofre for utrenskningskampanjer mot det som ble vurdert som skadelige elementer.

Til forskjell fra de rene partiutrenskningene, var det en stor grad av opposisjon mot de mange arrestasjonene. Frykten lå som en klam hånd over store deler av landet og mye av oppstandelsen gikk på måten NKVD opererte. I et brev til politibyrået refser Kh. Ivanova det hemmelige politiets måte å ture frem på (Siegelbaum og Sokolov, 2000, dok 81, 231-3). Hun raser over det hun oppfatter som arrestasjon av uskyldige mennesker, partimedlemmer så vel som enkelte utenfor apparatet. Som et tidstypisk paradoks mener brevskriveren at NKVD må være infiltrert av kulakker, og at partiet bør se nærmere på dette. Brevet er symptomatisk i den forstand at den skiller kraftig mellom de store overgrepene og partiledelsen selv. Overgrepene må være noen på det lokale nivå skyld. Hvis bare kamerat Stalin får høre om de uhyrligheter som foregår i hans navn vil det snart bli satt en stopper for handlingene. Man skal imidlertid være forsiktig med å tilskrive denne type holdning til hele befolkningen. Det er logisk at de som tok pennen fatt var nettopp de som hadde en genuin tro på regimet.

3.4.2 Angiveri og frykten som våpen

Angiveri og offentlig uthenging ble vanlig under Den store terroren. NKVDs makt var stor, og frykten var utbredt i hele riket. Forfattere som Solsjenitsyn fortalte om hvordan de veldige arrestasjonsmengdene ledet til en gjennomtrengende frykt i et paralysert samfunn. Arkipelet levde i hver enkelt sjel, som en alltid tilstedeværende truende skygge. En lammende redsel for mennene med lyseblå render²¹. Resultatet ble et

---

²¹ NKVD-tjenestemenn hadde lyseblå render på uniformen for å skille dem fra Den Røde Hærs soldater.

fordervet samfunn hvor forræderiet og egosentrismen satt i førersetet. Hvor det å ytre seg kunne medføre den ytterste represalie, og folk derfor sluttet å betro seg til hverandre. Den eneste virkelighet var den offisielle. Dette grimme og tradisjonelle bildet er nok litt overdrevet, selv om det kan nevnes at Thurston (1996, 137-163) går altfor langt i motsatt retning. Han avviser at frykten konsumerte hele tilværelsen, og hevder at den var nærmest ikke-eksisterende. Thurstons teknikk er å vise til sitater og intervjuer som forteller om folk som ikke kjente frykt under Stalin. Kanskje kjente de heller ingen som ble arrestert. Fra dette mener Thurston å kunne slutte at frykten ikke var utbredt. Med andre ord gjør han det motsatte av hva Solsjenitsyn gjør: Tar et fåtall enkeltpersoners erindringer til inntekt for et felles syn på regimet. Nå eksiterte det faktisk støtte til deler av aksjonene, og folk levde under en massiv propagandaføring. Hvis bare skyldige ble arrestert, hadde en som uskyldig intet å frykte. Dessverre holdt denne logikken ikke alltid vann. Flere gjenlevende fra epoken snakker om en alltid tilstedeværende frykt (se for eksempel kommentar fra journalisten Alexander Milchakov hos Hochschild, 1994, 97). I hvilket omfang frykten rammet menigmann er umulig å fastslå, men det er neppe feil å si at frykten var omfattende og at den varierte mellom regioner og befolkningsgrupper.

Frykten for arrestasjoner ledet til angiveri. Dette i et håp om å komme andre i forkjøpet for å sikre seg mot å selv bli angitt. En spesiell variant var selveksponering, hvor man skulle rapportere inn sitt eget vennskaps eller familieforhold med "folkefiender" til den lokale partikomiteen. Komiteen skulle avgjøre graden av skyld og eventuell straff. Flere valgte denne løsningen i håp om at denne selveksponeringen viste at de ikke hadde noen ting å skjule, og at de derfor kunne unngå skyld og straff. Resultatet var ikke sjeldent annerledes. Invasjonen av privatsfæren bidro til at flere navn havnet på blokka til de som søkte folkefiendene. Familien til arresterte måtte ta stilling til om de offentlig ville ta avstand fra familiemedlemmet. Det samme gjaldt for venner og bekjente. Hvis de ikke gjorde dette var faren for et besøk hos NKVDs apparat absolutt tilstede (Sigelbaum og Sokolov, 2000, 228-231). Kravet om å offentlig ta avstand fra de arresterte ble også innført på arbeidsplassene og partimøtene. Økt tid av møter ble benyttet til agitering mot fiendene og den klassiske nedstablingen av de som hadde blitt arrestert siden sist (Getty

& Manning, 1993, 164). Slike møter kunne resultere i selvkritikk og kritikk av andre. De alltid tilstedeværende NKVD-tjenestemennene bivånet det hele. Dermed kunne snøballen atter begynne å rulle. Inn til avhør, noen nye navn, disse inn til avhør og så videre. (Fitzpatrick, 1999, 207-8). Terroren var selvforsynt med brennstoff.

Periodens barn ble sterkt rammet av situasjonen. Heller ikke de yngste slapp unna den offentlige syndebukkuthengingen. Hvis ens foreldre hadde blitt arrestert, måtte de gjerne ta avstand fra dem i store møter på skolen. Flere ble utvist før de fikk en slik mulighet. De kunne jo være tvilsomme elementer som kunne bli en fare for miljøet og lærere. Den beste indikasjon på hvor rotfestet angiveriet og redselen var det faktum at unge ble oppfordret til å overvåke og angi sine egne. Pavlik Morozov ble betraktet som et forbilde²², og hans eksempel ble fulgt. Unge barn hadde ofte lettere for å ta til seg den virkeligheten de ble presentert for gjennom det offentlige, og dermed også å betrakte sine arresterte foreldre eller slektninger deretter. Folkefiendene kunne være overalt, hvorfor da ikke i hjemmet (Ibid 211-4)? Det er ikke unaturlig at paranoiaen hadde gode levekår under slike forhold.

Arrestasjonene fikk store konsekvenser for flere enn den arresterte. Brennemerkningen som satt på en folkefiendes familie var vanskelig å bli kvitt. De kunne lett havne i en pariasituasjon hvor ingen våget å ha kontakt med dem av frykt for senere represalier. Arrestasjonene fikk også konsekvenser for landets produksjon. Flere av dokumentene som Siegelbaum presenterer, vitner om økende mangel i samfunnet generelt. Kanskje ikke så merkelig med tanke på at den øverste produksjonsledelsen, det være seg ingeniører eller teknisk personell på en fabrikk eller toppene i en kolkhoz, var hardt rammet av kampen mot indre fiender. Dermed fikk man et kraftig produksjonsfall innenfor industrien og landbruket, både når det gjaldt kvalitet og kvantitet. Ringvirkningene av produksjonsfallet var åpenbare i den kommende krigen. Slagord fortalte at "Livet har blitt bedre, kamerater. Livet har blitt fylt med mer glede" (Fitzpatrick, 1999, 90), men befolkningen som helhet kunne konstatere at dette ikke

---

²² Morozov (1918-1932) anga sin far for å angivelig ha forsøkt å hjelpe andre bønder til å unngå korninndragelsene. Faren ble dømt til GULag, mens den fjortenårige gutten ble drept av en rasende mobb. Sigelbaum (2000, 438) gjør imidlertid oppmerksom på at nyere forskning har fått øynene opp for andre versjoner enn denne offisielle historien.

stemte. Ettersom kommunikasjonen mellom folk bosatt i de forskjellige distriktene i mammutstaten var heller sparsommelig, tilskrev mange problemene for deres område til nettopp de sabotørene, spionene og folkefiendene som sentralmyndighetene jaktet på. På grunn av manglende kjennskap til andre distrikters problemer kunne det derfor være lokal støtte til arrestasjoner av nøkkelpersoner i lokalmiljøet. Likevel gikk ikke myndighetene i Kreml fullstendig fri, og det kunne oppstå misnøye med de sentrale myndighetenes inkompetanse, eller mangel på vilje, til å forstå og møte vanlige menneskers problemer som mat og husmangel. Misnøyen kunne lede til antisovjetiske følelser, og enkelte steder måtte lokale myndigheter ta øyeblikkelige grep som rasjonalisering, til tross for at dette ikke var ønsket fra Kreml (Sigelbaum, 2000, 241-260).

3.4.3 De forskjellige ofrene

Denne oppgaven har ikke som mål å fortelle om alle som forsvant under Den Store Terroren, men en analyse av perioden vil ikke være fullstendig uten at man kort ser på massakrens forskjellige offergrupper. Det har hersket stor stridighet om det reelle antall ofre i Den Store Terroren, og åpningen av arkivene har ikke klart å stagge uenighetene. I følge NKVDs "offisielle" tall ble 1 575 000 mennesker arrestert, hvorav 85,4 % ble straffet. Av disse ble 681.692 henrettet. Det vil si over halvparten av de som ble dømt (Courtois, 1999, 190). På grunn av den store mengden arrestanter, ble det satt opp troikaer som skulle dømme. "Retts sakene" varte gjerne bare i et par minutter, da høyt tempo var en forutsetning for å klare kvotene. Ofte forelå det en tilståelse, gjerne fremskaffet etter mer eller mindre raffinerte torturmetoder. Effektiviseringens verste eksempler var bruken av albummetoder som troikaene benyttet seg av i spesielt hektiske perioder. Metoden var svært tidsbesparende da de dømte alle tiltalte på samme side i arrestasjonsoversikten til samme straff; henrettelse (Jensen, 2002, 225-6). Det var også regionale forskjeller på hvordan terroren rammet. Når det gjaldt partiutrenskningen stod det ukrainske kommunistpartiet i en særstilling med 106 000 arresterte. Andre medlemmer som hadde vært i diplomattjeneste eller var knyttet til det sovjetiske utenriksdepartementet var spesielt utsatte pga. spionmistanke. Av samme grunn ble det slått hardt ned på ledere av utenlandske kommunistpartier og medlemmer av Komintern.

Verst gikk det utover det polske partiet, som i tillegg til massearrestasjoner ble oppløst ved vedtak i Komintern. Kommunistene gravde sine egne graver ved å delta i angiveri, for deretter å bli rammet selv. Konformitetskravet var høyt, og følelsen av å være omringet av fiender kan ha gitt ekstra styrke til partiet og bidratt til ytterligere avsløringer (Chase, 2001, 414-7).

Det sovjetiske militærets skjebne skulle være allment kjent. Store deler av offiserkorpset (anslagsvis 35 000) ble arrestert eller utvist fra militæret, noe som førte til store problemer i vinterkrigen og den andre verdenskrig. Tortur var flittig brukt for å få frem de ønskede tilståelsene. Marskalk Tukhachevsky, viseforsvarsminister, hovedarkitekten bak Den røde hær og generelt ansett som militærets beste mann, ble henrettet. Sammen med flere ledende militære tilstod han spionasje og forræderi. Tjue år senere, når han ble rehabilitert under det politiske tøværet, ble det avslørt at tilståelsen hadde flere blodflekker på seg. Flere memoarer har også belyst forfølgelsen av intelligentsiaen. Partiet benyttet i tillegg muligheten til nok et angrep på de gjenværende religiøse ledere og prester (Courtois, 1999, 192-201). Som alltid var myndighetene på jakt etter de ”sosialt skadelige elementene”. Herunder falt alle de som tilhørte en kategori man kunne sette prefikset ”eks” foran (for eksempel ekskulakker eller eksmensjevik osv). Totalt adderer det opp til en anselig mengde med utsatte personer. Flertallet av de som ble knust under arbeiderstatens brutale fremmarsj i disse årene var anonyme vanlige mennesker som ikke tilhørte de ypperste toppene verken i parti eller andre grupperinger.

3.4.4 Den altoppslukende frykten og den villedde atomisering

Hvordan kan man da oppsummere befolkningens oppfatning av Den Store Terroren? Massearrestasjonene fikk store ringvirkninger i det sovjetiske samfunn. I tillegg til å skape problemer i økonomien og produksjonen, bidro den til å skape et samfunn gjennomsyret av mistenksomhet. Riktignok er det usikkert hvor dypt og hvor bredt denne favnet, men alle avsløringene av folkefiender på fabrikk og partimøter, pluss de mange innrapporteringene fra vanlige folk om andre mennesker viser at dette må ha vært forholdsvis omfattende. Arkivdokumenter viser (blant annet presentert hos

Sigelbaum) at det var en viss støtte i befolkningen for deler av terroren. Primært gjaldt dette når toppene, og da spesielt de lokale sjefene, havnet i klammeri med det evig malende maskineriet til NKVD. Davies (1997) snakker om en oss-dem tenking som blant annet ga seg utslag i støtte til partiutrenskningene. Problemene i samfunnet måtte skyldes noe, og større deler av befolkningen mente at det kunne være enkelte deler av det lokale eller sentrale lederskapets skyld. Hvorvidt det var en bevisst strategi fra ledelsen i Kreml å kanalisere hoveddelen av misnøyen med manglene i samfunnet over til lokale myndigheter skal være usagt, men dette var i alle fall et av resultatene. Samtidig er det indikasjoner på at ikke alle gikk god for propagandaen. Selv om mange var i opposisjon til handlingene, kom det til lite direkte motstand mot statsovergrepene. Dette står som en motsats til bondeoppreisningene under tvangskollektiviseringen. Frykten gjorde sitt til å holde befolkningen nede, og en annen årsak kan være at det lukkede samfunnet sperret for utsyn til hvor omfattende det hele var. Folk ante ikke hvordan forholdene var i andre deler av det vidstrakte riket, og sluttet derfor at det de selv opplevde av problemer også måtte ha lokal opprinnelse.

Nærheten til hendelsene var viktige for å forstå hvordan terroren ble mottatt. Så lenge den ikke direkte angikk en selv, var den jevne sovjetborger mer opptatt av presserende behov som mat og klær. ”Kun skyldige arresteres”, ble et mantra som selv flere leirfanger holdt fast ved. Deres egen dom var selvfølgelig kun en beklagelig feiltakelse. Rasjonaliserende unnskyldninger ble middelet å overleve fangenskapet på. Det er problematisk å skulle begynne å tvile på hele systemet en eksistens er bygd opp av, for det betydde at man satte hele statens eksistensberettigelse i tvil; for i Sovjetunionen var staten involvert i alle aspekter av livet. Den store terroren var preget av at store deler av befolkningen stilte seg bak bruken av repressive midler mot samfunnsfiender blant de privilegerte. Problemene ble større da en selv ble berørt, direkte eller indirekte, av de intensive forfølgelsene. Da kunne de merke frykten for banket på døren, eller for en løgnaktig angivelse fra omgivelsene. Den Store Terroren har flere ofre enn de som falt

for kuler i Ljubliankas²³ bakgårder eller ble arbeidet til døde i Kolymas ugjestmilde gruver (Conquest 1978, Hochchild 1994).

Den rammet millioner i form av frykt, sorg og sykelig mistenksomhet mot alt som var annerledes. Årene ble et vannskille for GULag-systemet, hvor fangene til tider bevisst ble arbeidet til døde eller henrettet i et helt annet omfang enn tidligere (Applebaum, 2003, 104-5). Ikke uten grunn huskes perioden i dag som det fremste eksempel på den utstrakte terrorbruken i Stalins Sovjetunionen.

3.5 Terroren fortsetter

Det er vanskelig å kunne fortelle noe presist om terrorofrene under stalinismens siste år, men heller ikke i den tidsepoken manglet det eksempler på politisk undertrykkelse. Tysklands angrep i juni 1941 ga antikommunister et håp om regimeskifte, men nazistenes framferd samlet i stedet Sovjet til iherdig motstandskamp. Den alltid mistenksomme ledelsen mistenkte de av sine innbyggere som hadde vært i kontakt med fienden. I et dekret av 16. august 1941 ble krigsfanger nærmest merket som desertører. De sovjetiske fangene, betraktet av tyskerne som mindreverdige, mottok derfor heller ingen hjelp under krigen (Jensen, 2002, 312). Etter hvert som Wehrmacht ble slått tilbake, ble krigsfangene befridd, bare for å bli fraktet videre til regimets egne filtreringsleirer. En enighet mellom de allierte på Jalta-konferansen 5. februar 1945, besluttet at alle krigsfanger og *Ostarbeitere*²⁴ skulle repatrieres etter krigens slutt. Beslutningen viste seg å bli problematisk for vestmaktene, ettersom store deler av de sovjetiske eksfangene satte seg sterkt til motverge mot å vende tilbake til Stalins favn.

Sovjetborgerne i utlendighet fryktet den ventende skjebnen på hjemlig jord. Flere fryktet at familien skulle dras med i dragsuget. Det kom til flere katastrofale episoder med masseselv mord og andre desperate handlinger fra mennesker som allerede hadde besøkt helvetes forgård i de tyske konsentrasjonsleirene (Bethell, 1975).

---

²³ Hovedkvarteret til det hemmelige politiet, og åstedet for en stor andel av henrettelsene og de brutale avhørene av arrestanter. Torturmetodene er utførlig beskrevet i Solsjenitsyns "GULag-arkipelet" (1974-5).

²⁴ Den russiske betegnelsen på de millioner av mennesker som ble fanget og fraktet til Tyskland som slavearbeidere under krigen. En stor andel av disse var bare barn.

Vestmyndighetene ønsket å bevare det gode forhold til Moskva, og repatrieringen gikk sin gang. Så ivrige etter å bevare vennskapet fra krigen var de allierte at flere ulovlige repatrieringer ble gjennomført. Blant annet ble enkelte kosakker og andre tidligere hvitegardister sendt tilbake. Disse hadde tjenestegjort mot bolsjevikene i annen verdenskrig, akkurat som under borgerkrigen. Problemet var bare at disse ikke gikk under Jalta-avtalen, siden de emigrerte flere år tidligere og mange hadde statsborgerskap fra andre europeiske land. SMERSH²⁵, kontraspionasjeavdelingen til NKVD, hadde et tett samarbeid med den britiske kommandoen som hadde ansvaret for disse fangene. En årsak utover å bevare det gode forhold, var frykten for at Sovjet skulle trenere tilbakeføringen av briter som satt på deres side. USA, som i større grad enn Storbritannia utelukkende holdt seg til avtalen som ble signert på Jalta, fikk imidlertid ingen problemer med dette (Tolstoy, 1981, 295-320).

I Sovjet hadde SMERSH opprettet flere filtrasjonsleirer for å avdekke om de hjemvendte hadde samarbeidet med fienden. Fra krigens slutt i mai 1945 til februar måned det påfølgende året ble drøye 4.2 millioner mennesker repatriert. Av disse kom vel halvannen million fra krigsfangenskap. Etter det obligatoriske oppholdet i filtreringsleiren hvor avhør og undersøkelser skulle avgjøre graden av skyld, ble 360.000 av de repatrierte idømt straffer på mellom ti og tjue år i fangeleir. Snaue 60 % av de hjemvendte fikk vende helt hjem. Disse var primært kvinner og barn som hadde vært slavearbeidere for nazistene (Courtois, 1999, 230-1). Det er symptomatisk for stalinismens vesen at der andre land mottok sine krigsfanger som helter, var det mistenksomheten mot potensielle fiender som var det dominerende trekket hos de sovjetiske lederne.

Stalins fiendefrykt ga seg også utslag i massive forflytninger av store nasjonale grupper som kunne tenke seg å bli en fare for regimet under krigen. Ikke uventet var dette lenge en vel bevart hemmelighet som regimet foretrakk å underslå for omverden. Allerede før krigsutbruddet gjorde myndighetene grove innhogg hos de nylig okkuperte baltiske folkene, pluss ukrainere og polakker som var blitt en del av riket etter oppfyllelsen av

---

²⁵ Oversatt er da også organisasjonen navn: Død over Spionene.

avtalen med Tyskland. Det ble gjennomført massehenrettelser av polske offiserer og intellektuelle, noe som pinlig nok ble avslørt i 1943 da tyskerne avdekket massegravene i Katyn. Hendelsen ble avfeid som tysk propaganda, men senere forskning, deriblant av rettmedisinere, har bekreftet at det var Sovjetunionen som stod bak (Jensen, 2002, 309-311). Etter angrepet på kommunistenes rike havnet stadig nye folkeslag på listen over fiender som skulle deporteres til avsidesliggende strøk. Her ventet det ofte svært ugjestmilde leveforhold, og dødsraten var høy. Fiendene, som det i en presset krigssituasjon ble spandert mange ressurser på å få fraktet vekk, tilhørte blant annet sovjettskere, Krim-tartarer, tsjetsjenere og flere andre folkegrupper fra det sydlige Kaukasus (Courtois, 1999, 216-230).

En sak var at forholdene ved destinasjonene ofte var nær ulevelige. En annen sak var å overleve lenge nok til å komme dit. Konsentrasjonsleirer som lå i områder som var i ferd med å bli erobret av tyskerne, måtte evakueres. Ofte var dette vanskelig, og i stedet for å overgi fangene til okkupantene, ble det utført rene massakre. Dette var en direkte ordre fra toppen av kommandokjeden (Tolstoy, 1981, 243-7). Den utstrakte brutaliteten var sjokkerende, og Tolstoy (Ibid. 247-8) forteller om nedslaktingen i Lvov hvor tyskerne 29/6-1941 fant 3500 drepte i en forlatt leir. Likene var dumpet i en kjeller, mishandlet på det groveste, og størknet blod stod 20 cm opp fra gulvet. Sovjetunionen førte en tofrontskrig, hvor den røde hær kjempet mot tyske soldater, mens NKVD var like aktive bak frontlinjene. Her foregikk imidlertid kampene mot ubevæpnede folk. I enkelte av GULags leire ble de tyske fremrykningene brukt som en beleilig årsak til å kunne kvitte seg med uønskede elementer. Selv i leirer langt fra fronten kunne politiske fanger med stigmatisert nasjonalitet risikere å bli henrettet i kamp mot femtekolonister (Ibid). Leirene var overfylte, og under de kritiske årene 1942 og 1943 er det beregnet at det totale antall leirfanger i Sovjetunionen beløp seg til rundt fire millioner mennesker (Applebaum, 2003, 103).

Etter krigen fortsatte regimet å repetere gamle synder. Tørke førte til en ny hungersnød i 1946-7, uten at regimet skal beskyldes for å ha skapt denne. Når den første inntraff var det imidlertid liten vilje til hjelp fra det bolsjevikiske lederskapet. I stedet fortsatte

regimet korneksporten, benektet at det var noen problemer i landbruket, og overlot i større grad de rammede til sin skjebne. I samme periode innledet regimet en utrenskningsoperasjon mot de gjenværende fiendtlige elementer i landets kolkhozer. Hvis bondearbeiderne ikke oppfylte kvotene kunne de risikere deportasjon kategorisert som klassefiende. Dette gikk spesielt utover krigsinvalid, eldre og enker som ikke klarte å utføre sin del av det pålagte arbeidet (Jensen, 2002, 243-251).

Mye tyder på at Stalin og ledelsen planla en ny større bølge av utrenskninger i samfunnet. I januar 1953 ble et plott av leger, disse var hovedsakelig av jødisk opprinnelse, ”avslørt” for å ha konspirert om å ta livet av den store føreren. De tiltalte ble avhørt, og politiet klarte på sedvanlig vis å få frem tilståelser. Samtidig hisset partipressen opp en stemning av antisemittisme. Etter krigen hadde det blitt lansert en kamp mot kosmopolitisme, hvor all internasjonal innflytelse var sett ned på, og antisemittismen fremtredende. Stalin snakket om å forflytte den jødiske delen av befolkningen for å ”beskytte den mot opinionens vrede”. Selve plottet og aksjonen fikk sin ende da lederen selv avgikk ved døden 5. mars 1953. Likevel er det ikke utenkelig at aksjonen kunne blitt gjennomført med en viss støtte i befolkningen. Antisemittismen stod sterkt i enkelte deler av riket, og man er ikke ukjent med beretninger hvor tyskerne ble hjulpet i sin jakt på jødene. Ofte hadde riktignok hatet mot jødene vært slått sammen med misnøyen mot bolsjevikene, men dette behøvde absolutt ikke å være noen redningsplanke for Sovjets jøder. Etersom diktatorens død satte en stopper for aksjonen, og dermed i stor grad bekreftet at den var orkestret av ham selv, har vi i dag bare spekulasjoner rundt hva som kunne ha skjedd. Det vi derimot kan fastslå med sikkerhet er at nye mennesker fikk oppleve regimets brutale avhørs og straffemetoder også etter at den nazistiske fienden var beseiret i 1945. Regimet kom ikke med noen stor liberalisering etter deres største seier, men begynte i stedet atter å speide etter fiender. Josef Stalin ledet selv i sine siste år et regime tuftet på sin egen paranoia.

3.6 Terrorregimet

I min analyse av den sovjetiske befolkningens oppfatning av det stalinistiske regimes terrorbruk mot sin egen befolkning, har jeg primært sett på de store aksjonene. Verdt å

poengtere er at det gikk en konstant strøm av fanger til GULags forskjellige leire i hele perioden. Flere var sendt dit for forbrytelser som nærmest kan fremstå som komiske eller trivielle. Bolsjevikenes makt var tuftet på terror, og med unntak av en kort periode rett etter at makten var erobret kunne regimet aldri føle seg trygg på å ha opinionens støtte (Ward, 1996, 147). Best illustreres dette gjennom terroraksjonene mot sin egen befolkning, hvor millioner av mennesker fikk lide for avgjørelser tatt på høyeste hold. Det er også disse store hovedaksjonene som er best dokumentert både i forhold til regimets egne nedtegnelser, og det som er bevart av folkets egne utsagn. Den russiske særegenhet ved å skille klart mellom de lokale myndigheter og toppledelsen, og den tilhørende skikk med å henvende seg til forskjellige lederskikkelser og institusjoner for å appellere eller melde fra, har gitt forskere uvurderlig innsyn i deres betraktninger av verden rundt dem. Riktignok er det en viss risiko forbundet med å legge disse opptegnelsene til grunn for en felles meningsplattform for hele befolkningen, men de gir en indikasjon på naive dissidenters meninger.

Hva kan sies om den allmenne befolkningenes betraktninger av terroren? Det varierer fra hvem som er offergruppen og til hvor i regimet vi ser. Manglene i riket ser ut til å ha skapt en form for nærsynthet hvor majoriteten hele tiden utelukkende var opptatt av det som til enhver tid direkte angikk dem selv. En ren overlevelsesmekanisme: Hold lavest mulig profil og konsentrer deg om ditt daglige brød. Hendelsene i første del av trettitallet skapte stort oppstyr, ettersom majoriteten av arbeiderstaten fortsatt levde på landsbygda. Motstanden var massiv mot kollektiviseringen og den eskalerende avkulakkiseringen. Bøndene gjorde konkret motstand mot regimets politikk. Majoriteten av den urbane befolkningen var derimot tilsynelatende likegyldige til hendelsene. Hungersnøden var skjult for omverden, men noe informasjon kom alltid ut. Likevel er det lite som tyder på at majoriteten av bybefolkningen hadde innsyn i tragediens omfang. På landsbygda er det derimot klart at de ufattelige lidelsene skapt av bolsjevikenes bevisste politikk førte til antikommunistiske stemninger. Det kan synes som om det var en større vilje til å opponere blant de rurale innbyggere. Ikke så merkelig siden det var de som måtte dra det hardeste lasset for å bygge en sosialisme som undergravde store deler av deres kultur.

Stalinismen produserte et samfunn hvor mistenksomheten og forsiktigheten var svært fremtredende. Konformitet ble en målsetning. Ikke minst ble dette klart under den mest ekstreme perioden av undertrykkningen. Den store terroren var en kulminering av kampen mot sosialt skadelige elementer, sabotører og infiltratører i topposisjoner. Mye tyder på at deler av befolkningen støttet partiutrenskningene. Ikke nødvendigvis fordi de trodde på all skyld, men mer fordi de konstaterte at samfunnstopper som selv hadde vært ansvarlig for så mye lidelse ble viklet inn i sitt eget nett. Samtidig spilte rene materialistiske behov inn. Med mange falne stjerner både i parti, industri og jordbruk var det mange posisjoner som måtte fylles. Den sosiale mobiliteten var formidabel både når det gjaldt de som steg eller falt i samfunnets hierarki. Terroren var stadig ekspanderende, og gjennom angiveri fremskaffet via tortur ble mange rammet direkte eller indirekte. Flere av regimets lakeier arbeidet ivrig for å avsløre flest mulig fiender. Akkurat som avkulakkiseringen skapte problemer også for klassefiendens etterkommere, fikk den vanvittige opprullingen av folkefiender i årene 1937-38 innvirkning på et betraktelig høyere tall enn de som ble arrestert. Venner og familie havnet lett i en umulig posisjon hvor de måtte forkaste sitt forhold til den arresterte eller plassere seg i en overhengende fare for selv å bli viklet inn i systemets vidtfavnende edderkoppnett. I et samfunn hvor pressen og myndighetene dyrket tanken om de utspekulerte fiendenes kamp mot regimet, var mistenksomheten stor. Angiveri ble vanlig, enten det var av politisk overbevisning, opportuniste, et forsøk på å beskytte seg selv, eller et fremtvunget resultat av systematisk tortur. Frykten var omfattende. Om enn ikke som redsel for en nært forestående arrestasjon, så i hvert fall som frykt for å skille seg ut fra mengden.

De mangelfulle kommunikasjonsmidlene gjorde at befolkningen i en region hadde liten anelse om forholdene i en annen region. Ettersom forholdene hos en selv ikke var i nærheten av hva myndighetene i Moskva garanterte, måtte skylden ligge hos fiender på det lokale nivået. Et slikt paranoid tenkesett bidro til at sentralmyndighetene og deres politikk ofte gikk fri, og at misnøyen ble kanalisert mot de lavere nivåene. Den store terroren hadde sine støttespillere i de brede lagene av befolkningen, men tvilen var

større når de så alle de ordinære menneskene som forsvant i løpet av nattens arrestasjoner.

Totalt sett er det mest fremtredende kjennetegn når en ser på den sovjetiske befolkningen under stalinismen den nærsynthet og likegyldighet den ofte fremviser. Reaksjonene mot overgrep kommer ofte utelukkende når de truer ens egen sfære. Riktignok var det mange motforestillinger, spesielt på landsbygda under kollektiviseringen, og enkeltmennesker tok store sjanser for å redde andre. Felles for disse er imidlertid at de gjerne var i en tilsvarende situasjon som ofrene, og at samme skjebne snart kunne ramme dem selv. I dag er den ene en kulakk, en annen dag kan man brått få stigmaet selv. Ved å hjelpe en utsatt person i dag, kan man kanskje få hjelp hvis ulykken senere skulle ramme en selv. Hovedsakelig konsentrerte befolkningen seg om de daglige behov, noe som kunne være besværlig nok, og forsøkte å holde en lav profil for å unngå overvåkerens søkelys. Når det juridiske system har mulighet til å idømme straff nær sagt for hver eneste kritiske kommentar (straffelovens paragraf 58 rammet bredt) mot regimet, setter det føringer på hvor engasjerte folk kan ta seg råd til å være. Dette bør ikke tas som et signal på at samtlige innbyggere i Stalins rike levde et liv i konstant frykt, men være en bekreftelse på at de levde innenfor rammene i et samfunn hvor initiativ og overdreven medfølelse for andre kunne slå tilbake på deg selv. Med unntak av enkelte kortere perioder kunne store deler av folket leve uten altoverskyggende frykt for et besøk fra det hemmelige politiet, men dette er langt fra det samme som en fri eksistens. Dessuten kom periodene hvor arrestasjonene var på sitt mest vilkårlige, tidsrom hvor myndighetene undergravde bondeklassen og tvang dem inn i et uønsket bundet forhold til staten, og ikke minst periodene hvor politikken bestemt i Moskva kostet millioner av liv i form av sultedød.

Stalin regjerte som overhode i en stat som brukte terrorvirkemiddelet flittig, brutalt og effektivt. Befolkningen betalte prisen, men det forhindret den ikke fra tidvis å støtte opp om eller fremstå som indifferente til overgrepene. Som ellers i verden er ens egen og sine nærmestes eksistens det viktigste, men i det totalitære Sovjetunionen ble det ekstra tydelig.

4. Vanlige tyskeres oppfatning av terroren i Det Tredje Riket

Det nasjonalsosialistiske tyske arbeiderparti (NSDAP) ble opprettet etter første verdenskrig, som et av mange radikale nasjonalistiske, *völkische* partier. Partiet tok sitt endelige navn i 1920. Året etter ble en ung korporal som var blitt skadet i gassangrep under krigen utnevnt til diktatorisk leder for bevegelsen. Mannen var Adolf Hitler.

Etter en del turbulens i tjueårene, blant annet med det totalt mislykkede kuppet lansert i en ølkjeller i München i 1923, ble partiet en politisk maktfaktor på begynnelsen av trettitallet. Depresjonen skapte redsel hos millioner av tyskere som fryktet arbeidsløshet og en ytterligere forverring av den økonomiske situasjonen. Nazistene ble en populær protestbevegelse som la all skyld på Weimar republikken (Turner, 1996, 10). Samtidig ble bevegelsen mer strukturert og satset strategisk på å erobre politiske mandater i områder hvor det allerede stod sterkt. Ofte var dette i mindre byer og agrarområder (Koch, 1985, 43). Tyskland opplevde på starten av trettitallet en politisk krise i tillegg den økonomiske turbulensen. Nasjonalforsamlingen var splittet opp i over et dusin småpartier, og regjeringene fremstod som svært svake. Den virkelige makten lå i stor grad hos presidenten som hadde fått innvilget krisefullmakt for å kunne drive igjennom lover (Gellately, 2002, 9).

I Riksdagsvalget sommeren 1932 avanserte NSDAP til å være landets største parti med 37,3 % av stemmene (Kirk, 1995, 22, tabell 4.1). Det politiske systemet var i oppløsning og kansleren Frans von Papen ble stilt overfor et mistillitsforslag som endte med et knusende nederlag (512 mot 42 stemmer). Et nyvalg i september resulterte i en tilbakegang for NSDAP, men partiet beholdt sin posisjon som landets største. Valget skapte ingen orden i republikkens fragmenterte politiske system, men nazistene fikk en tankevekker med tilbakegangen. Det var enkelte tegn på indre uro i partiapparatet. Et komplekst politisk spill fulgte i de to neste månedene. Papen som var blitt erstattet av Schleicher som kansler, forsøkte å få til et samarbeid med nazistene. Målsetningen var en snarlig retur til makten. Tyskland var inne i en krise med seks millioner

arbeidsledige, økonomisk kaos og med den ekstreme venstresiden på sterk fremmarsj. President Hindenburg var presset opp i et hjørne. Han ønsket von Papen tilbake i stillingen som kansler, men han hadde ingen støtte i befolkningen. Et kompromiss ble fattet hvor Hitler skulle bli utnevnt kansler med von Papen som visekansler, og kun to andre NSDAP-medlemmer skulle innlemmes i regjeringen. Tanken var at ansvaret skulle temme demagogen, og at Hitler etter hvert kun skulle fremstå som et ansikt utad, kontrollert av den aristokratisk-konservative kretsen rundt Papen (Turner, 1996). Den 30. januar 1933 ble Adolf Hitler utnevnt til Tysklands nye kansler. Nazistene hadde klatret til topps i makthierarkiet. En posisjon de aktet å konsolidere og utvide med alle mulige midler.

4.1 Gestapos ånd

Tysklands forfall gjennom depresjonen ble forsterket gjennom en økning i kriminaliteten. Mediene kommenterte dette flittig, mens Weimars åpne demokrati fikk mye av skylden for et fragmentert samfunn. Mange ønsket seg tilbake til disiplin og orden, noe flere assosierte med tiden før første verdenskrig (Gellately, 2001, 34). Illusjonen av orden ble svært sentral for nazistene. Allerede like etter maktovertakelsen begynte de byggingen av den nye politistaten. Nå skulle det i større grad slås knallhardt ned på kriminelle. Gestapo skulle ta for seg politiske forbrytelser, og i november 1933 ble det hemmelige politiet gjort selvstendig i den forstand at de ikke var underlagt noen andre politiorganer²⁶. Det juridiske systemet måtte erobres, og Bracher (1971, 350-1) mener at konsolideringen av det politiske systemet hvilte på nettopp denne erobringen. Hitler selv betraktet straffeloven som full av feil, og etter valget i april 1933 ble det nedsatt en kommisjon for å arbeide med forslag til en ny straffelov. Opp gjennom årene kom det flere forslag, uten at en endelig ny lov ble vedtatt. Hovedårsaken var at Hitler og flere andre ledende nazister foretrakk et mer flytende system hvor politiet i praksis kunne bestemme hva som var loven. Rettsstatenes ”Ingen forbrytelse uten lov” ble erstattet med ”Ingen forbrytelse uten straff (*nullum crimen si poena*)”. De tiltaltes rettigheter ble stadig dårligere. Politiske prioriteringer erstattet loven som øverste

---

²⁶ Se IMT, xxix. 250-2, dok 2104-PS og 2105-PS

ledesnor for politimyndighetene (Gellately, 2001, 37-40). Nazistene bygde opp og omstrukturerte flere av politiinstansene. De spilte forskjellige roller i diktaturets fremmarsj både nasjonalt og etter hvert også internasjonalt, men det hemmelige politiet står i en særstilling når vi snakker om terror mot egen befolkning. Denne delen av diktaturet stod ansvarlig for det meste av overvåkingen og kontrollen av regimets indre fiender. Lå hele landet som slaver under myndighetenes vaktende blikk, eller hadde de medsamsvorne og motstandere ute blant de millionene av mennesker som utgjorde Det tredje riket?

4.1.1 Virksomheten før krigens utbrudd

Fiendene nøytraliseres

Nazistene hadde gjennom hele sin kortvarige historie vært i bastant opposisjon mot kommunistene og sosialistene. Brodden mot venstresiden hadde skaffet partiet stemmer fra middelklassen, og Føreren selv nærte et hat mot det nazistene kalte den jødisk-marxistiske sammensvergelsen. Hitler mente sammensvergelsen stod bak dolkestøtet i første verdenskrig (Johnson, 1999, 161-2, Hitler, 1966, 680). Med riksdagsbrannen den 27. februar fikk regimet en anledning til å starte jakten på kommunister og sosialister. Brannen ble betraktet som startskuddet på kommunistenes motangrep mot det ferske nazistiske regimet. Hitler var rask til å utnytte situasjonen og ønsket en snarlig konfrontasjon med venstresiden (Mommsen, 1996, 542-3). Brannen la grunnlaget for flere lover som skulle underminere nasjonalforsamlingen, demokratiet og legge grunnsteinene for nazistenes despoti. Det påfølgende dekretet til "Beskyttelse av folk og stat" ga Gestapo retten til å benytte preventive arrestasjoner, det vil si at potensielle fiender kunne bli arrestert uten noen begrunnelse. De kunne også bli holdt uten dom, enten i fengsel eller i konsentrasjonsleire²⁷ (Gellately, 2001, 34-6). Undertrykkelsene var massive, og Gestapo gikk hardt frem for å slå ned de politiske fiendene. De første månedene var preget av SAs brutale fremferd, noe som spredde avsky hos befolkningen.

---

²⁷ Dachau åpnet allerede 21. mars 1933, og var ment som et sted å holde politiske fanger. Leiren var beregnet på 5000 fanger, i første rekke medlemmer av det tyske kommunistpartiet (Gellately, 2001, 51)

Den første kraftige bølgen av arrestasjoner skylte med seg flere tusen mennesker. Bracher (1971, 359) forteller om rundt 25.000 arresterte bare i Prøyssen. Disse var stort sett funksjonærer og medlemmer av KPD²⁸, men også andre venstrepartier ble rammet av nazistenes første massearrestasjoner. Arrestasjonsbølgen som foregikk i mars og april 1933, ble fulgt opp av nye aksjoner utover våren og sommeren. Nazistene klarte å splitte arbeiderklassen. Ledere som kunne vært potensielle opposisjonelle ble arrestert eller valgte å gå i eksil. I løpet av noen få måneder var eventuell motstandskamp tvunget under jorden av terroren. Kun en minoritet, hovedsakelig kommunister, fortsatte kampen fra innsiden av Tysklands grenser (Kershaw, 2002, 70-3). Siden 30. januar hadde Hitler klart å utmanøvrere parlamentet, blant annet ved hjelp av press fra de radikale elementene i SA. Den paramilitære grenen av bevegelsen slo i tillegg ned på alminnelige folk som ikke ville rette seg etter den nye maktinnehaveren (Fest, 1996, 11-16). Etter sterkt påtrykk ble Fullmaktsloven (Ermächtigungsgesetz) votert over i parlamentet. Kun SPD stemte i mot, mens KPD allerede var forbudt og ekskludert fra riksdagen. Med vedtaket sendte parlamentet seg selv i eksil, ettersom regjeringen nå fikk fullmakt til selv å utstede lover som dekreter. Grepet ble strammet ytterligere ved å forby alle de andre politiske partiene. Etter at Det katolske senterpartiet som siste parti ble forbudt 5. juli 1933 var NSDAP rikets eneste lovlige parti. Nazistene var nå Tysklands ubestridte herskere og Hitler tronet øverst som rikets rettsherre (Johnson, 1999, 163-9).

Kommunistfrykten generelt, og ikke minst KPDs nære forhold til Moskva, gjorde at denne delen av nazistenes politikk hadde delvis støtte i befolkningen. Deler av NSDAPs oppslutning i valgene var en respons på kommunisttrusselen (Furet & Nolte, 2001, 2). De første massearrestasjonene og opprettelsen av de tidlige konsentrasjonsleirene ledet derfor ikke til mye kritikk av de nye maktinnehaverne. Tvert i mot ble angrepet på KDP ønsket velkommen, og bidro til å løfte populariteten til både Hitler og partiet i de første månedene etter at makten var erobret (Kershaw, 1980, 48-50). Eventuelle reaksjoner gikk på SA sin brutale fremferd, men utover våren ble det primært Gestapos mer disiplinerte terror som ble dominerende. Mesteparten av informasjonen om de forfulgte

---

²⁸ Det Tyske Kommunistparti

kunne Gestapo hente fra gamle politilister. I tillegg hadde det hemmelige politiet sine spioner som arbeidet for å avsløre det som eksisterte av opposisjonsarbeid. Kommunistkampen hadde høyeste prioritet, noe som ble reflektert i hvor aktivt det hemmelige politiet søkte etter de politiske fiendene. Husransaker ble stadig foretatt, og det forekom tilfeller av angiveri fra befolkningen. Disse utgjorde imidlertid kun en minoritet av sakene, dreide seg sjelden om reelt motstandsarbeid og ble gjerne henlagt. Grepet ble strammet på de som satt i fangenskap, og hvis noen ble løslatt holdt Gestapo et våkent øye med deres bevegelser.

En av måtene en straffange kunne oppnå sin frihet på var derfor å bli informant. Leirene kunne gjøre mange til kollaboratører (Johnson, 1999, 174-8). Nazistene fryktet en samlet arbeiderklasse, og satte inn prioriteringene her. Ethvert tegn på motstand ble forstørret, og kampen følgelig intensivert. I 1935-36 regner historikere med at de fleste motstandskjempere fra arbeiderklassen var fjernet, enten av Gestapo eller det ordinære politiet. De var dømt til fengsel eller plassert i konsentrasjonsleire (Geyer & Boyer, 1994, 57-8). Den senere kampen fra venstresiden kom hovedsakelig fra områder lokalisert utenfor landets grenser. Ledelsen i SPD hadde allerede operert fra utlandet i flere år under navnet SOPADE. De hadde spioner inne i Tyskland som rapporterte om stemningen blant befolkningen, og funnene har vært flittig benyttet i senere forskningsarbeid. Hvor stor praktisk betydning arbeidet hadde kan derimot diskuteres.

Terrorbølgen mot kommunistene møtte liten motstand i befolkningen. Hvis handlingene ble utført med en viss grad av lov og orden så mange positivt på dette. Leirene ble slått stort opp i tysk presse når de ble opprettet i regimets barndomsår. Folk betraktet det som en ære å komme fra en by med en konsentrasjonsleir. Disse ble oppfattet som nesten utelukkende beregnet for kommunister, og den viktige rollen de spilte for å opprettholde lov og orden ble vektlagt. Befolkningen var såpass positivt innstilt at lokalpressen ved Dachau kunne fortelle om hvordan fanger ble skutt mens ”de forsøkte å rømme” uten at det ble noe større anskrik. Riktignok ble ikke den jevne tysker informert om alle handlingene på innsiden av leirporten, men noe fikk de tydeligvis vite. Uansett oppfattet majoriteten dette som en nødvendighet for å rehabilitere kommunistene (Gellately,

2002, 51-7). Terroren mot venstresiden utgjorde med andre ord en viktig maktkonsolidering for regimet.

Naziterror og vanlige tyskere på trettitallet

Naziregimets terror rammet i første omgang de politiske dissidentene. Etter hvert kom andre grupperinger som jødene og de handikappede til å føle terrorapparatets fulle tyngde. Disse offergruppene skal behandles senere, men hvordan var diktaturet mot landets vanlige innbyggere? De som ikke tilhørte noen politisk svartelistet gruppering eller hadde en tvilsom rasemessig arv å bære på. Hvordan var deres direkte befatning med terrorregimet?

Etter maktovertakelsen, de første månedenes kamp for å konsolidere den nye posisjonen, aksepterte de fleste tyskere Adolf Hitler som sin nye suverene leder. Bevegelsens hovedmål om å gjenopprette rikets storhet og å fjerne problematiske ”fremmedlegemer” fra samfunnet hadde bred støtte i befolkningen. En nødvendighet for å kontrollere arbeiderklassen ble å kontrollere arbeidsmarkedet. Ved å bedre betingelsene kunne regimet unngå mye misnøye. Mange var fortsatt uenig med mye av politikken som ble ført, men stort sett manifesterte ikke kritikken seg i noe mer enn forsiktige verbale utfall blant venner og bekjente. De mest høylydte ble tatt hånd om av Gestapo (Ceyer & Boyer, 1994, 53-6). Den økonomiske situasjonen bedret seg, arbeidsledigheten sank og reallønnen steg etter at opprustningen tiltok i 1936 (Burleigh, 1996, 26-9). Oppgangen underminerte mye av den potensielle kritikken mot regimet, ettersom folk var mer opptatt av å få tilfredsstilt sine basisbehov enn av politiske prinsipper. Alminnelige borgere var nemlig klar over den forfølgelsen av jøder, kommunister og enkelte religiøse sekter som pågikk i regimets første år. Som et ledd i propagandakampen rapporterte de strengt sensurerte avisene flittig om forskjellige lovbrøyttere. Åpenheten forvitret senere og Holocaust ble hele tiden forsøkt holdt hemmelig (Johnson, 1999, 253 og 552-3). Selv om det forekom misnøye, var reell motstand og større protester nesten fraværende. De fåtallige protestene som eksisterte

var hovedsakelig knyttet opp til materielle behov og banale politiske spørsmål, mens de store sakene fikk være i fred (Kershaw, 2002, 73-4).

Det tredje riket huskes som et skrekke regime. Imidlertid gjelder det å huske at nazistene hadde bred støtte i befolkningen. Johnsen viser til en spørreundersøkelse han foretok sammen med Karl-Heinz Reuband i Köln 1993 (1999, 255-262). Snaue femti år etter at regimet gikk i graven svarte 55 % av respondentene (alle hadde levd under nazismen, og ingen var under 65 år på tidspunktet for surveyen) at de hadde trodd på nasjonalsosialismen. Tallene er spesielt høye med tanke på at Köln var en av byene med lavest oppslutning for NSDAP under valgene (kun 33 % i valget etter riksdagsbrannen). Det er sannsynlig, men ikke sikkert, å anta at en større andel av de som valgte å ikke svare på spørreskjemaene støttet nazibevegelsen. I tillegg ville det ikke vært vanskelig å lyve om sine tanker fra femti år tilbake.

Nazismens ideologi var ofte diffus, men inneholdt noe som de fleste tyskere kunne relatere seg til. NSDAP har vært omtalt som det første "catch-all"-partiet. Støtten kunne derfor hentes fra forskjellige befolkningsgrupper, selv om kjernen lå i middelklassen (Kershaw, 2002, 383-4). Flere hadde tro på det nye samfunnet, og tanker rundt terrorbruken var ikke dominerende. Hvis man ikke tilhørte de utpekte offergruppene gikk man forholdsvis trygt, selv i en rigid politistat. Dette virker også å ha vært en bevisst taktikk fra Gestapos side. Det hemmelige politiet brukte ikke voldsomme ressurser på vanlige folk som begikk små "politiske" lovbrudd. Når det eventuelt ble innledet sak, gjerne etter at vedkommende hadde blitt angitt, var de betraktelig mildere i sin behandling enn hva tilfelle var med et medlem av de stigmatiserte grupperingene. Angiveriet kunne på sin side være preget av alt fra reell ideologisk overbevisning til små patetiske hevnmotiver. Apparatet som behandlet sakene, enten Gestapo selv eller en av spesialdomstolene, gjennomskuet ofte dette og friga derfor flertallet av de tiltalte. Naturlig nok kunne det være misnøye, de strenge lovene og vide politifullmaktene som var innført, men dette manifesterte seg sjelden som konkret motstand utover enkeltes misnøye med tingenes tilstand (Johnsen, 1999, 283-6).

Nazismen var sammensatt i sin moraloppfatning. Mange ville rive opp alt som lukket av gammel borgerlig moral, mens andre igjen betraktet bevegelsen som et flaggskip for nettopp disse verdiene. Denne ambivalensen kom klart til syne når det dreide seg om seksualspørsmål (Ibid. 287). I ungdomsbevegelsene var det et mål å ha kjønnssegregering, eventuelt kle opp ungdommen så nøytralt som mulig. Gestapo holdt også ”illegale” ungdomsgrupperinger under oppsikt, og under krigen ble disse unge dissidentene forfulgt. Dissidenter i den form at de ikke ville innrette seg etter enhver retningslinje fra myndighetene. Kun en ørliten minoritet av representantene gikk imidlertid videre til direkte motstandsarbeid (Ibid. 265-276). Kampen mot seksuell umoral kom klarest fram i politikken mot homoseksuelle, som ble oppfattet som en trussel mot den rene rasen. Hitler selv skal ha hatt tidlige aversjoner mot grupperingen. Paragraf 175 i straffeloven som omhandlet temaet, og stammet fra slutten av nittenhundretallet, ble kraftig utvidet av nazistene i 1935. Året før var det opprettet spesialgrupper på området innenfor Gestapo (Gellately, 2001, 113-4). Visse spontanaksjoner mot homoseksuelle hadde foregått allerede i de første månedene etter maktovertakelsen, men ble ikke systematisert før året etter.

En av grunnene var Röhm-affæren i juni 1934, hvor store deler av SA-ledelsen ble drept. Röhm, og store deler av miljøet rundt ham, var selv homoseksuelle. Et poeng som ikke hadde blitt forbigått i stillhet av SPD, som påpekte det hyklerske i dette. Tidligere hadde SA-lederen fått støtte fra partitoppene, men dette var ikke lenger tilfellet. Frykten for at den radikale SA-bevegelsen skulle bli en for stor belastning, førte til henrettelser av flere i ledelsen. Drapene ble for øvrig ønsket velkommen av store deler av befolkningen som foretrakk mer forutsigbar lov og orden enn hva de ofte voldelige og uregjerlige SA-medlemmene hadde stått for. Hæren var også positiv til aksjonen mot den paramilitære organisasjonen, ettersom dette gjenopprettet deres voldsmonopol. Samtidig benyttet nazistene hendelsen til å konsolidere diktaturet. Intern opposisjon var ryddet av veien, og bevegelsen stod mer samlet. Röhm ble hengt ut som en degenerert, og drapene ble brukt til å mobilisere til kamp mot forurensning av rikets gode moral. Goebbels lanserte svære propagandakampanjer mot de homoseksuelle (Burleigh, 1996, 154-9). Behandlingen som møtte de dømte etter paragraf 175 var særdeles hard både i

fengslene og i konsentrasjonsleirene. De havnet nederst på rangstigen, og presset førte til flere selvmord (Gellately, 2001, 115-6).

Vanlige tyskere følte muligens terrorens vesen mest direkte på kroppen i forbindelse med paragraf 175. Propagandakampanjene og de mange arrestasjonene ledet til ytterligere skjerpinger av loven. I 1938 ble det tidligere kravet om fysisk berøring fjernet. Nå holdt det med å ha uttrykt eller utstrålt seksuell opphisselse for å kunne dømmes. Dette åpnet døren for angiveri, og som alltid varierte grunnene til anmeldelsen fra de mest materielle årsaker til de mest ideologiske. Gestapo førte nøye registre. Bare fra 1936 til krigens utbrudd registrerte de 94.736 mistenkte personer. Av disse ble 24.447 dømt (Burleigh, 1996, 161-2). Tortur var ikke uvanlig for å få frem tilståelser, og i den sammenheng fikk de også presset frem nye navn på mistenkte. Straffene varierte sterkt. Enkelte dømte nazister, Hitler Jugend-medlemmer og militære slapp med å bli sendt til behandling før man ble returnert til samfunnet. I årene opp mot krigen ble flere sendt videre til konsentrasjonsleirene, hvor estimatet på antall døde ligger mellom 5000 og 15.000 (Johnsen, 1999, 287-293). Paragrafen ble en beleilig åpning for angiveri, og myndighetene selv benyttet seg ofte selv av denne åpningen mot dissidenter innenfor kirkene.

Vanlige tyskere levde ikke under trusselen om snarlig tilintetgjøring. Mye tyder på at majoriteten gikk i takt med mye av trettitallets politikk, og at det meste av misnøyen som ble ytret var av relativt harmløs art. Hvis Gestapo skulle få rede på forbrytelsene, som for eksempel å fortelle en regimekritisk vits, var sjansene gode for at de slapp unna med skrekken (Ibid. 254-5). Høylydt kritikk tilhørte sjeldenhetene. Dette kan selvfølgelig forklares med det hemmelige politiets nakketak på samfunnet, men dette er ikke en utfyllende forklaring. Når det først kom massiv kritikk viste regimet seg å være forholdsvis føyelig. Et eksempel her kan være hvordan naziadministrasjonen i Bayern ble nødt til å reversere sitt vedtak om å fjerne alle krusifiksene fra skolene (Kershaw, 2002, 345-54). Regimet slo brutalt ned på opposisjonsarbeid, men var fleksible når det gjaldt ytringer av misnøye med tingens tilstand. Derfor kunne befolkningen leve sitt eget liv, og velge å lukke øynene for de overgrepene som foregikk i landet.

Flere støttet mange av de radikale tilnæringsmåtene for å utradere kriminalitet og politiske motstandere (Gellately, 2001, 120). Gestapo var en til tider forholdsvis reaktiv organisasjon, og en stor andel av de mer trivielle sakene mot vanlige tyske innbyggere kom i stand på bakgrunn av angiveri (Johnsen, 1999, 355-64). Det hersker liten tvil om at Det tredje riket allerede på trettitallet var et sterkt undertrykkende regime. Trommler (Ceyer & Boyer, 194, 119-38) hevder at den avgjørende faktoren for at nazistene sikret seg bred støtte i befolkningen ikke var kontrollen av dagliglivet gjennom de forskjellige politiinstansene, men snarere at de innså at tyskerne etter alle problemene med krig, depresjon, hyperinflasjon og massearbeidsledighet var svært villige til å samarbeide for å få hverdags og arbeidslivet til fungere skikkelig igjen. Flertallet godtok at enkelte sivile rettigheter ble innskrenket, så lenge den fikk sikret jobbene og tilværelsen generelt. Sivil orden skapte toleranse for terror. Det hersket en form for apati. Propagandaen var massiv, uten at alle slukte den blindt. I stedet meldte flere seg ut av samfunnsdebatten, og valgte heller å gå i et ”indre eksil” (Klemperer, 1999, 202). Apatien skyldtes også at gamle moralske overbevisninger kom under press fra regimet. Absolutt konformitet ble en målsetting, og blind tro på hva en ble fortalt holdt opp som dyder. Internaliseringen av disse nye moralbegrepene var svært vellykkete. Hvor dypt overbevisningene stakk er uvisst, men de var tilstrekkelige til at nazistene kunne opptre forholdsvis uforstyrret (Glover, 1999, 327-8). Organisasjoner som ”Kraft durch Freude²⁹” skulle bygge opp velvilje hos befolkningen, og da spesielt i arbeiderklassen. Tyskland hadde på denne tiden mellom 65 og 70 millioner innbyggere, men allikevel lot de seg kue av et terrorsystem bestående av mellom tretti og førti tusen mennesker (Gellately, 1988, 659). Majoriteten av befolkningen gikk fri fra de verste forfølgelsene, og til gjengjeld var protestene mot de eksisterende overgrepene få.

Nazi-Tyskland var likevel ikke fritt for opposisjon og motstand. Skiftende minoriteter motarbeidet regimet. Muligheten for lovlig politisk opposisjon var sperret etter at regimet allerede i løpet av den første sommeren hadde forbudt alle andre partier enn NSDAP. Vi har sett hvordan venstreopposisjonen ble forfulgt og utradert i løpet av de

---

²⁹ ”Kraft durch Freude” var en organisasjon satt opp for å organisere fritidsaktiviteter, deriblant feriereiser.

første regjeringsårene til nazistene. Arbeiderklassen som helhet opponerte heller ikke mot Det tredje riket, selv om enkelte idealistiske individer gjorde det i deres navn (Housden, 1997, 45). Fra midten av trettitallet var krigsfaren stadig tiltagende, og motstanderne av regimet satte inn kreftene på å avverge en ny krig. Både militære og anti-nazister som var aktive innen utenrikspolitikk, var sentrale. De motarbeidet regimet fra innsiden ved å forsøke å fremme sitt politiske syn, samtidig som de arbeidet med planer for et eventuelt kupp (Hoffmann, 1977, 54-5). Flere regimemotstandere mente det ville bli nødvendig å drepe Hitler for at regimet kunne styrtes, og tanken fikk stadig større oppslutning med tiden. Gjennom årene var flere attentater planlagt av diverse grupperinger, men de fleste ble stanset på et tidlig tidspunkt. Enten ved at de ble avslørt av Gestapo, eller at attentatmennene selv avlyste planene når de viste seg nær umulige å gjennomføre. Nærmest suksess kom Georg Elser, som i november 1939 plasserte en bombe i en av Münchens ølkjellere hvor Hitler skulle holde tale. Bomben gikk av kun minutter etter at Føreren hadde forlatt lokalet, og drepte i stedet åtte andre nazister. Attentatmannen ble arrestert da han forsøkte å flykte over grensen til Sveits. Ingen har noensinne kunne fastslå at Elser agerte på vegne av en gruppe, og selv fastholdt han under tortur at attentatforsøket kun var hans eget svar på regimets målbevisste styring mot krig (Ibid. 251-9). Det har imidlertid vært lansert teorier om at Elser kun var en stråmann for nazistene selv, og at hele attentatet egentlig var en stor iscenesatt propagandaaksjon (Housden, 1997, 174-5).

De fleste former for motstand mot nazistaten var dog mer moderate, og kunne for eksempel bestå av å unnlate å sende sin sønn til møte i Hitler Jugend. Slike handlinger markerte motstand, men førte sjelden med seg de største konsekvenser. De fleste ikke-konforme handlinger fant sted innenfor de private sfærer, selv om det også fant sted enkelte høylydte protester. I et såpass rigid system skulle det heller ikke så mye til før en var utenfor det aksepterte³⁰.

---

³⁰ Se blant annet Hoffmann (1977) og Steinbach (2001) for en gjennomgang av tysk motstandsarbeid mot regimet.

4.1.2 Krigsårene

Etter langvarig opptrapping kom 1. september 1939. Befolkningen stod ikke udelt bak avgjørelsen om å invadere nabolandet. Minnene fra brutaliteten i første verdenskrigs skyttergraver, og de langvarige stridighetene for å vinne noen meter land, sto fortsatt relativt sterkt for den jevne tysker. Imidlertid gikk felttoget raskt fremover. Nazistenes Blitzkrieg var en suksess, og med den ble stemningen på hjemmebane stadig mer positiv (Johnsen, 1999, 303). Den amerikanske CBS-korrespondenten Howard K. Smith berettet (1942, 116-7) om hvordan støtten til krigen tiltok med den stadig økende suksessen til den fremadstormende hæren utover våren 1940. Den tyske befolkningen merket ingen nød. Tvert i mot fikk de tilført nye varer fra de okkuperte områdene, blant dem franske luksusprodukter. Frem til innledningen av operasjon Barbarossa³¹ møtte de tyske styrkene få problemer. Ofrene var foreløpig små, både i form av materiell nød og falne. Krigslykken skulle imidlertid forandre seg. Med hardere kamper, stadig større tap, og verre forhold på hjemmefronten, var det spesielt etter Stalingrad en stadig større uro i befolkningen knyttet til Førerens mentale tilstand (Kershaw, 2002, 308-12). Selv om mismotet spredde seg med tanke på det endelige krigsutfallet, betraktet tyskere flest deres skjebne som vevd sammen med Førerens, og fortsatte således kampen. Til tross for pessimismen og desillusjoneringen som preget samfunnet, oppstod det ingen større meningsfull motstand mot regimet (Johnsen, 1999, 304-6).

Tidligere er det vist at Gestapo ikke var allmektig, men måtte ha hjelp fra utenforstående for å kunne samle opplysninger. Ettersom majoriteten ikke utgjorde noen større trussel for regimet kunne politimyndighetene tillate seg å ikke slå ned på alle overtredelser av lover og forskrifter, men heller konsentrere seg om de stigmatiserte gruppene, samtidig som det tidvis dukket opp propagandasaker mot vanlige tyskere for å holde massen litt i tøylene. Under krigen ble reglene forandret ved at offergruppene ble utvidet, og spesielt rasespørsmålet ble mer sentralt. Likevel mener Johnsen (Ibid, 309-11) at forholdet mellom Gestapo, det resterende politiet og den tyske befolkningen under krigen bare var en naturlig utvikling av forholdet i fredstid.

---

³¹ Kodenavnet på invasjonen av Sovjetunionen som ble innledet 22. juni 1941.

Grepet strammes: Strengere straffer

Noen markante forskjeller var det imidlertid, og Johnson er ikke blind for disse. Det er liten tvil om at straffene, også mot vanlige tyskere, ble hardere etter at krigen var innledet. Spesielt gjaldt dette for noen av de nye krigsrelaterte forbrytelsene som nazistenes terrorapparat nå kunne gripe inn mot. Hele strafferegisteret kunne benyttes mot folk som forbrøt seg mot forbudet mot å lytte til utenlandske radiosendinger eller å plyndre etter de alliertes bomberaid. Alle utspill som kunne tolkes dit hen at de kunne gjøre kampviljen mindre hos den tyske befolkningen kunne bli forfulgt (Ibid)³².

De senere år har forskning på området, blant annet foretatt av Eric Johnson og Robert Gellately, vist at store deler av befolkningen forbrøt seg mot forbudet mot å lytte til utenlandske radiosendinger. Til tross for at disse vanligvis ikke ble oppdaget, og at det i flertallet av gangene hvor det ble foretatt arrestasjoner ikke ledet til de mest alvorlige straffereaksjoner, var ikke dette fullstendig ufarlig. I løpet av det første halvåret etter krigsutbruddet foretok Gestapo hele 2197 arrestasjoner som en følge av ulovlig bruk av radioen. Opp mot 75 % av disse sakene var forårsaket av angiveri (Gellately, 2001, 186). Selv om det forekom sjeldent at maksimal strafferamme ble tatt i bruk, er det ingen tvil om at flere mottok fengselsstraffer. Klemperer (1999, 249) forteller om hele familier som ble dømt for å ha lyttet i fellesskap. Slike saker ble benyttet flittig av propagandaministeriet.

Noen kommentarer er nødvendige for å klargjøre utstrekningen. Radioene var flittig distribuert etter nazistenes maktovertakelse. Den billige folkeradioen var et PR-fremstøt og en garanti for at Føreren skulle kunne nå inn til hvert hjem. I 1939 eksisterte det hele 12 millioner radiosett i landet (Gellately, 2001, 185). Drøyt halvparten av respondentene hos Johnsen (1999, 258) svarer bekreftende på at de lyttet til utenlandske sendinger. Da fremstår brått ikke tallet på arresterte skyhøyt lenger. Den høye andelen av saker som var initiert etter angiveri (Gellately nevner 75 % (2000, 185-6)) viser at dette var saker

---

³² Tyskerne brukte også denne form for justis i de okkuperte områdene. Den bergenske lektoren og kronikøren Ingvald Garbo ble for eksempel henrettet for å forsøke å nedsette den tyske forsvarsmakts indre kraft. Hans alvorlige forbrytelse bestod i å være innehaver av et radioapparat pluss at han plasserte noen kritiske pamfletter i et tysk kjøretøy (Garbo, 2001)..

Gestapo ikke sløste for mye ressurser på. Likevel kunne behandlingen av de arrestert være særs brutal. Terroren ble radikalisert, og etter at felttoget mot Sovjetunionen var i gang kom de første dødsdommene for å ha lyttet til utenlandske radiosendinger. Fortsatt var det imidlertid slik at en raseren tysker som ikke falt innunder noen av de store fiendekategoriene, kunne regne med mildere behandling enn de som falt i de regimekritiske. Faren var imidlertid at en kunne bli gjort til en propagandasak. Da kunne dommen bli henrettelse i Berlins beryktede Plötzenseefengsel³³, slik at dette kunne slåes stort opp av Goebbels ministerium. Oppslagene hadde to effekter. De skulle bidra til å legitimisere bruken av disse harde virkemidlene, samtidig som det skulle virke avskrekkende på befolkningen. Gestapo, og de andre politimyndighetene, skulle ikke behøve å overvåke hver enkelt person. Det skulle befolkningen selv kunne gjøre (Gellately, 2001, 47-50 og 187-9).

Tyskerne fikk en god start på krigen, og den hjemlige befolkningen fikk i liten grad merke følgene. Dette skulle forandre seg. Den viktigste årsaken, i hvert fall for landets bybefolkning, ble de mange bombetoktene fra de allierte styrkene. Britene, og senere amerikanerne, kom med stadige luftangrep mot de større byene. Angrepene rammet flere vanlige tyskere direkte enn hva tilfellet var med terrordåder utført av regimet selv. En følge av luftangrepene var de påfølgende plyndringene, som regimet på karakteristisk vis forsøkte å forhindre. Metoden var et ekstremt straffenivå, og det finnes tilfeller hvor folk ble dømt til døden for å ha stjålet ting til en verdi av kun et par mark (Johnsen, 1999, 311-20). Riktignok var ikke dødsstraffen den typiske sanksjonen, men den ble benyttet. Folk måtte ikke føle seg for sikre. Regimet var bevisste på at terroren hadde sine begrensninger, og var på vakt mot alt som kunne undergrave kampmoralen. Fra toppen kom det krav om raske og harde avgjørelser, men i realiteten ble ikke dette alltid svaret. Selv om mange slapp unna de strengeste straffer for bagatellmessige forbrytelser, var det nok av mennesker som ikke unnslopp Gestaposystemet.

Under krigen var det en markant økning i bruk av dødsstraffen. I 1940 fantes det 40 forskjellige forbrytelser som teoretisk kunne resultere i henrettelser. Et estimat opererer

---

³³ 2891 mennesker ble henrettet i Plötzensee i regimets levetid (<http://www.gedenkstaette-ploetzensee.de/>).

med 16.500 avsagte sivile dødsdommer mellom 1933 og 1944³⁴, hvorav 11.000 i krigsårene. I tillegg kommer vel 20.000 militære dødsdommer (Evans, 1997, 693 og 729). Riktignok tilhører flere av disse dømte de forfulgte grupperingene, men tallene taler uansett om en tøffere behandling av lovbrøytene under krigen. Praksisen ved Folkedomstolen i Berlin, som tidligere hadde vært den viktigste domstolen i kampen mot kommunister og folkefiender, speiler utviklingen i straffutmålinger. Domstolen avsa 108 dødsdommer fra opprettelsen i 1934 til og med 1939. To år senere var 102 mennesker dømt til døden i løpet av kalenderåret (1941). Den store eskaleringen kom med ansettelsen av Roland Freisler på nyåret 1942, samtidig med at de tyske styrkene ble tvunget over på defensiven. Fra 1942 til attentatforsøket mot Hitler i juli 1944 var tallet 5191 dødsdommer (Müller, 1987, 143). Om ikke alle fikk føle den fulle vreden fra terrorapparatet ble det stadig flere som stiftet bekjentskap med regimets forskjellige politimyndigheter.

Ettersom regimet så det som essensielt å ha befolkningen bak seg, var de observante på alt som kunne virke undergravende på opinionen. *Wehrkraftzersetzung* ("svekkelse av motstandskraften") var benevnelsen på alle forsøk på å underminere Tysklands eller en av dets alliertes vilje til å kjempe videre. Begrepet var svært romslig, og straffenivået løp helt opp til henrettelse. Relativt uskyldige kommentarer som "Krigen er tapt" eller "Nazistene burde forsøke å få i stand en fredsavtale" kunne bli farlige hvis de ble ytret i feil selskap (Johnsen, 1999, 333-7). De som ble dømt for *Wehrkraftzersetzung* kunne risikere dødsstraff, uansett hvor og nøyaktig hva de hadde sagt (Müller, 1987, 143-7), uten at det var noen automatikk i dette. Flertallet endte opp med kortere fengselsstraffer. Gestapo var på vakt mot de åpenbart falske angiveriene de fikk inn, og utførte skikkelige undersøkelser.

Verdt å merke seg er at folk også ble tiltalt og dømt for *Heimtücke*, som var politisk sladder og krenkelser. De to forbrytelsene gled over i hverandre. Felles for dem er at de ble vanligere ettersom de tyske fremgangene stagnerte (Johnsen, 1999, 337-46). Dagboknotatene til Victor Klemperer (1999) er fulle av små samtaler med tilfeldige

---

³⁴ Inkluderer her også de annekterte områdene i Østerrike, Polen og Tsjekkoslovakia.

mennesker, hvor det tydelig blir ytret negative og straffbare meninger. Folk måtte rett og slett forholde seg til hvem de til enhver tid snakket med, og innføre en slags selvsensur overfor mennesker de ikke kunne stole på.

Den stilltiende overenskomsten

Det tredje riket hadde nærmest en faustiansk pakt med befolkningen: Vi lar dere i hovedsak være i fred, mot at dere ser den andre veien på de overgrep vi foretar. Denne underforståtheten virker tilsynelatende å ha fungert svært godt, for det var ikke mange reelle opposisjonelle bevegelser i løpet av krigsårene. Kommunistene fortsatte sin kamp fra skyggene, men det ble sjelden noe konkret utover agitering og planlegging. Gestapo var meget aktive når det gjaldt å holde kontrollen med fiendene, og i det øyeblikk det konspiratoriske apparatet begynte å bli sterkt nok til å kunne nå utover egne rekker, slo de til med stor presisjon. Dermed lyktes det heller aldri KPD å skape en reell mobilisering (Ceyer & Boyer, 1994, 151-3). En av årsakene til den svake viljen til motstandskamp innen riket er rett og slett at store deler av befolkningen støttet regimet og dets fører. Arbeiderklassen var delvis nøytralisert ved de økonomiske fremgangene på trettitallet, og førerkultusen var etter hvert sterkt innprentet hos hver enkelt tysker.

Likevel eksisterte det aktiv motstand mot regimet, og jeg skal her kort nevne tre forskjellige typer. Motstandsgruppen *Weißer Rose* bestod av fem studenter og en filosofiprofessor tilknyttet universitetet i München³⁵. I løpet av perioden juni 1942 til februar 1943 produserte og distribuerte de seks regimekritiske pamfletter, før de ble arrestert i forbindelse med sin siste aksjon. Innholdet skulle først og fremst vekke intelligentsiaen til kamp mot nasjonalsosialismen og avsløre regimets sanne ansikt. Den lille bevegelsen har ofte blitt referert til som et moralsk opprør, ettersom den ikke var orientert mot selv å gripe makten. Mottakelsen av aksjonene ga et tydelig tegn på tidsånden. Den første pamfletten ble trykket i kun 100 eksemplarer, og hele 35 av disse ble levert inn til Gestapo. Politiet var dermed hele tiden på sporet av motstandsorganisasjonen. Medlemmene ble arrestert i forbindelse med distribusjonen av

---

³⁵ Søskenene Hans og Sophie Scholl, Willi Graf, Alex Schmorell, Christoph Probst samt deres mentor, professor Kurt Huber

sin siste pamflett. De seks mottok dødsdommer for forberedelse til høyforræderi, støtte til fienden og Wehrkraftzersetzung. Alt dette for å distribuere pamfletter med regimefiendtlig innhold (Moll i Ceyer og Boyer, 1994, 173-200). Aksjonene var uten tvil modige, og risikoen for de involverte var åpenbar, men det er grunn til å spørre om bevegelsens berømmelse ikke er symptomatisk for motstandskampen under Det tredje riket. Den var forholdsvis beskjeden i omfang og klarte ikke å bevege sitt tiltenkte publikum.

Da var oppslutningen en annen i Bayern under det som er blitt kjent som krusifiksstriden. Nazistene førte en stadig kamp mot den katolske kirkens grep på store deler av den bayerske befolkningen. Restriksjoner mot katolske publikasjoner og fjerning av enkelte høytidsdager bidro til å øke spenningen, men den blusset ikke opp for alvor før nazistene ville fjerne alle krusifiksene fra skolebygningene. Avgjørelsen om ytterligere nazifisering av skolene ved å fjerne krusifiksene ble presentert i et dekret fra Adolf Wagner den 21. april 1941. Wagner, utdanningsminister i Bayern, ser ut til å ha handlet på egenhånd uten å ha konsultert skikkelig med sine overordnede, noe som samsvarer med Petersons (1969) undersøkelser av den splittede maktstrukturen i Naziregimet. Utover sommeren og høsten 1941 var det stadige opptøyer som et resultat av avgjørelsen. Det var flere skolestreiker, og under kulmineringen av konflikten i oktober måned kom det til spredte voldsaksjoner fra radikale partiaktivister. Aktivistene la all skyld på kirkene som de mente bar ansvaret for urolighetene. Forskning viser derimot at det meste av opprøret var spontanaksjoner fra grasrotnivå. Uansett tvang all uroen krusifiksene tilbake i skolen. Nazistene var våre for folkemeningen. Selv om en retrett var et stort nederlag for den bayerske naziadministrasjon, valgte myndighetene å trekke seg tilbake. Hendelser som denne virket underminerende for folks følelser overfor nazismen, men den aktive motstanden hadde liten betydning for Førerens popularitet. Den folkelige reisningen var vellykket. Saken i seg selv var da heller ikke nevneverdig viktig for nazistene. Derfor kunne de klokkelig la opinionen overkjøre seg denne gangen (Kershaw, 2002, 331-57).

Reaksjonene var derimot sterkere mot det alvorligste anslaget mot Hitler-regimet: Attentatet mot Føreren 20. juli 1944. Mommsen påpeker (Ceyer & Boyer, 1994, 153-6) at det her var et fravær av en tradisjonell organisasjon, men en bevegelse satt sammen av mange fra høye posisjoner basert på bekjenskaper ("Kreisauer-kretsen"). Dette gjorde den nesten helt ukjent frem til attentatforsøket. Gruppen, blant annet bestående av fremtredende militære, hadde over lengre tid arbeidet i det stille for å foreta et *coup d'état*. Kuppmakerne ville ha en politisk omveltning, men ikke en tilbakegang til Weimartiden. Attentatet skulle være et første skritt på veien. Nå feilet attentatet, og en voldsom kampanje ble lansert mot de impliserte (Hoffmann, 1977, 315-479). Tusenvis gikk med i dragsuget, og flere ble dømt etter diverse politiske prosesser i Berlins Folkedomstol (Johnsen, 1999, 305-6). Bartov kommenterer i denne sammenheng (Ceyer og Boyer, 39-48) hvordan støtten til Hitler og regimet er overraskende vedvarende fra ordinære Wehrmacht-soldater. Mange reagerte med vantro på attentatet mot Føreren.

Den direkte motstandskampen mot regimet var begrenset. Tilløp forekom, men med unntak av attentatforsøket var aldri regimet i noen reell fare. Kershaw (1992, 157-174) stiller spørsmålet om dette var på grunn av at folket rett og slett ikke var interessert i å slåss mot regimet? Han introduserer det nå kjente skillet mellom *Resistance* og *Resistenz*, hvor det førstnevnte er det vi vanligvis forbinder med motstandskamp, mens det siste er mer å regne for passiv motstand. Altså den mer dagligdagse motstand, eksempelvis illustrert ved å fortelle en regimekritisk vits eller mental tilbaketrekning. *Resistenz* florerte i Det tredje riket.

Gestapo hadde kontrollen over det meste av aktivt motstandsarbeid, befolkningen var kraftig atomisert og stod ovenfor et mektig informasjonsapparat. Dette bidro til å minske mulighetene for masseopprør. Tyskerne lot mye av terroren mot sin egen befolkning passere, så sant det ikke rammet ens personlig sfære for sterkt. Justisen var hardere i krigsårene, men fortsatt kunne den vanlige borger slippe unna med mye uten altfor alvorlige konsekvenser. Relativiteten i forrige setning understrekes riktignok av et høyt straffenivå med flere dødsdommer for høyst bagatellmessige forbrytelser.

For å oppsummere: Tilværelsen i Det tredje riket under den annen verdenskrig var sterkt preget av hvordan landets militære styrker gjorde det. Når styrkene ble presset tilbake økte også presset på hjemmebane med ytterligere terror fra Gestapo, dårligere materielle kår og en stadig innskrenking av dens enkeltes private rom. Likevel er det klart at det meste av de lidelsene vanlige tyskere opplevde under krigen, kom fra de massive bombeangrepene mer enn de gjorde fra Gestapos tortur og urettmessige fengslinger. Gestapo var, sin brutalitet til tross, en organisasjon som holdt hardt på orden og korrekt prosedyre (Johnsen, 1999, 346).

4.1.3 De siste måneders galskap

Som vi har fremhevet hadde nazistaten gjennom hele sin levetid vært forsiktig med å slå til for hardt mot vanlige tyskere. Hvis man ikke tilhørte de stigmatiserte fiendegruppene som jødene, kommunistene eller Jehovas Vitner, hadde man tidligere vært forskånet for den direkte terroren. Dette forandret seg på regimets dødsleie. Et samfunn på randen av sammenbrudd henfalt til det dypeste kaos og brutalitet. En brutalitet som nå rammet mer vilkårlig enn noen gang tidligere.

Krigen hadde i utgangspunktet styrket diktaturet. Den samlet folket i pur patriotisme over de store fremgangene i starten av kampanjen. Stemningen snudde noe ettersom Tyskland ble presset over på defensiven på flere fronter, men befolkningen var fortsatt velvillig innstilt overfor regimet. Majoriteten gikk i mot direkte motstandskamp, og fortsatte i stedet å støtte myndighetene (Fest, 1996). Støtten på slutten av krigen bygde på at folk betraktet sin egen skjebne som uløselig knyttet til Førerens (Gellately, 2001, 224). Til tross for fortsatt hjemlig støtte begynte nazistene å snu seg mer mot de indre fiendene, både reelle og imaginære. Etter attentatforsøket sommeren 1944 lanserte de operasjon Tordenstorm, hvor 5000 mennesker ble arrestert i en forebyggende aksjon. De arresterte bestod for stor del av personer som tidligere hadde vært en torn i øyet på nazistene, for eksempel tidligere partitopper fra de for lengst oppløste opposisjonspartiene. Det kom reaksjoner på massearrestasjonene, og flere av fangene ble snart løslatt (Ibid. 226). Operasjonen ga et klart signal om at undertrykkningen ble ytterligere intensivert utover høsten 1944. Likevel fortsatte angiveriene, selv om

innbyggerne må ha vært klar over konsekvensene dette kunne medføre. Forøvrig var det heller ikke ufarlig å komme med falske anklager, siden dette kunne medføre en tur til konsentrasjonsleir hvis Gestapo avslørte anklageren (Ibid. 227-30).

Råskapen økte kraftig i Gestapos behandling av sine fanger utover høsten 1944. På grunn av plassmangel måtte de ta i bruk fløyer av ordinære fengsler. Tilstandene ble stadig verre med krigsnederlaget rundt hjørnet og vanskelige materielle forhold. I Klingelplütz-fengslet i Köln ble den nyopprettede Gestapo-fløyen skueplass for nærmest teatraliske grusomheter, preget av en salig blanding av fyll, tortur, seksuelle orgier og ukontrollerbar, ekstrem vold. Ettersom det er få rapporter fra denne tiden, er det meste av vår kunnskap fra perioden basert på vitners forklaringer i forbindelse med rettssakene etter krigen. Historiene er mange og forsterker hverandre (Johnson, 1999, 347-51). På Hitlers ordre ble det opprettet nye spesialdomstoler som kunne stille enhver for retten hvis denne kunne tenkes å sette Tysklands vilje eller mulighet til å fortsette å kjempe i fare. Domstolene var tribunaler bestående av en dommer, en nazifunksjonær og en offiser fra enten Wehrmacht, Waffen-SS eller politiet. Avgjørelsene ble i stadig økende grad basert på skjønn og følelser heller enn bevis og rasjonell tankegang. I flere områder ble slike domstoler fortsatt opprettet selv etter at området var omringet av de allierte og stod bare timer fra å bli okkupert. Tribunalene hadde kun to domsmuligheter, skyldig som ga automatisk dødsstraff eller frifinnelse³⁶. Dette førte til mengder med henrettelser. Store deler av de som falt under disse troikaene var vanlige tyskere som kom med negative bemerkninger om krigens utfall (Gellately, 2001, 230-4).

Enkelte har hevdet at en populær folkelig reisning var fullstendig usannsynlig, og at den eneste muligheten for et regimeskifte var et kuppforsøk fra toppen (Bracher, 1971, 372). Heller ikke i løpet av nazirikets siste krampetrekninger våren 1945 kom det til store aktive motstandskamper, men kun enkelte små tegn fra en på alle måter utslitt befolkning. FAB (Bayersk frigjøringsaksjon) forsøkte med en revolt noen dager før kapitulasjonen, men forsøket feilet og de involverte ble henrettet (Gellately, 2001, 235-6). Memoarer vitner om at deler av befolkningen var i ferd med å bli mer åpent kritiske

---

³⁶ Dekretet åpnet også for å oversende saker til de ordinære domstolene, noe de tjenestegjørende benektet etter krigen.

og opprørske mot regimet i de siste ukene, men da var utgangen allerede klar (Klemperer, 1999, 750-9). Uansett førte disse siste former for motstand til at flere vanlige tyskere fikk føle terroren på kroppen. Det ble gjennomført henrettelser frem til det siste, og nå var det ingen som gikk fri på bakgrunn av rase og overbevisning. Snarere opplevde man hvordan Gestapo og de andre politimyndighetene langet ut dødelige slag i en siste frenetisk kamp. Leirfanger, også de tyske, risikerte snarlig henrettelse eller lange dødsmarsjer. Føreren utstedte allerede den 19. mars sin kjente Nero-ordre, med budskap om å legge hele landet øde. Den brente jords taktikk skulle bremse alliert fremrykning og fjerne indre fiender (IMT, xli, 430-1). Hitlers ødeleggelseslyst ble realisert denne gangen, men den brutale og paranoide fremferden mot mulige fiender fortsatte for fullt i regimets to siste måneder.

Det var først nå at nesten alle deler av samfunnet ble rammet. Samtidig holdt støtten til diktaturet seg fortsatt på et overraskende høyt nivå gjennom hele krigen. Selv så sent som ved den siste nyttårsproklamasjonen var reaksjonene i befolkningen ofte positive (Steinert, 1971). I tillegg til sine egne myndigheters mange henrettelser, opplevde befolkningen intensivt bombing fra vestmaktene og brutal fremferd fra hevnlystne sovjetiske soldater (Gellately, 2001, 253-5). Den røde hær førte med seg massevoldtekter og massakre (Beevor, 2002). Befolkningen kunne ikke lenger lukke øynene for tilstandene som rådet. Nå var det en større mulighet for selv å bli rammet, og en kunne klarere se at også uskyldige ble slukt av det nazistiske rettssystemet. Terroren var blitt mer vilkårlig. Det betydde ikke at hvert enkelt individ ble rammet, men at muligheten i mye større grad var til stede.

4.1.4 Oppsummering: Terror mot den vanlige tysker

Majoriteten av Tysklands befolkning hadde sjelden noen større befatning med Gestapos, eller andre instansers, terrorbruk under Det tredje riket. Riktignok inkluderte galskapen som herjet de siste månedene en mer universell risiko for å rammes. Selv om mange fikk merke terrorapparatets fulle tyngde, gikk flertallet fri fra de verste overgrepene. Millioner av mennesker forbrøt seg mot noen mindre lover hver dag, uten at dette førte til massearrestasjoner. Myndighetene tillot befolkningen en liten sikkerhetsventil.

Gestapo var ikke allmektig, men ved hjelp av egne undersøkelser, et stort spionnett og mange villige angivere hadde de gode informasjoner om hva som rørte seg i folkedypet. Folket ble også holdt i tøylene gjennom propaganda, i tillegg til et juridisk system hvor vanlige mennesker kunne dømmes til alvorlige straffer for mindre forbrytelser. I det store og det hele lot imidlertid Gestapo majoriteten være i fred. De utgjorde ingen trussel for regimet, og det ville antakeligvis vært en større påkjenning for regimet å slå ned på alle forseelser enn å la de så slippe. Partiet fryktet at opinionen kunne vende seg mot nazistene. En mer intensiv overvåking av småfiskene ville kreve ressurser som kunne benyttes til å bekjempe farligere fiender av regimet (Johnsen, 1999, 353-4).

Det mest bemerkelsesverdige når en betrakter terroren som ble ført mot landets egne innbyggere (jødene unntatt) er ikke primært at så mange gikk fri, men at så få så ut til å bry seg. Når NSDAP erklærte krig mot kommunistene hadde de store deler av befolkningen med seg, og selv konsentrasjonsleirene ble tatt vel i mot. Et relativt fåtallig politikorps kunne kontrollere en befolkning på rundt 70 millioner mennesker, ettersom folk sjelden reagerte på behandlingen av andre. Rettigheter måtte vike, mens mer primære behov som arbeid og trygghet tok over føringen. Motstandskamp var i stor grad fraværende, og de større opinionsstridighetene dreide seg gjerne om mindre viktige ting. Erfaring viste at der opinionen reagerte sterkt, var myndighetene i stor grad villige til å trekke seg tilbake. Den tyske befolkningen holdt aktivt liv i terroren mot seg selv ved at flere deltok som informanter. Massene var i stor grad med Hitler, mens terroren mot de utvalgte fiendegruppene for stor del kunne foregå uten store protester. Vanlige tyskeres mangel på protester og deres villighet til å benytte seg av angiveri resulterte i en holdning som styrket Hitlerdiktaturet. Riktignok var ikke de fleste angivere eller fanatiske støttespillere, men det var befolkningens apati som gjorde det mulig for regimet å stabilisere sin maktposisjon, utvikle denne, og i ytterste konsekvens begå de groveste terrorhandlinger.

4.2 Eutanasi – den lette, vakre død³⁷

På slutten av 1930-tallet, og gjennom hele krigen, drepte tyske leger systematisk handikappede personer, både de med store fysiske skavanker og de som ble betraktet som kronisk mentalt syke. Dette ble forsvart med at dette var eutanasi, barmhjertighetsdrap på aktivt syke for å gi dem ”en lett og smertefri død” (Tennøe, 1996, 41). Rundt 200.000 ble tatt av dage under eutanasi-prosjektene. Legene kalte ofrene for ”ubrukelige spisere” – personer som levde liv som ”ikke var vært å leve” (Gallagher, 1998, 327). Eutanasi rammet også den tyske befolkningen direkte. Her ble nazistenes menneskesyn satt ut i live.

4.2.1 De innledende faser

Eugenikk hadde vært i medvind i flere land rundt århundreskiftet. Selv i USA godtok 35 stater sterilisering av de mentalt handikappede fra og med 1899. Tyskland var ikke noe unntak (Burleigh, 2000, 345-8). Etter en viss oppblomstring av interesse for pasientenes rettigheter, ble psykiatrien utsatt for mye kritikk i mellomkrigstidens Weimar-republikk. Mange stilte spørsmål ved om det var forsvarlig å bruke så mange ressurser på de mentalt syke, da det ikke fantes noen vidunderkur (Burleigh, 1996, 98-9). Allerede i 1920 stilte juristen Karl Binding og psykiateren Alfred Hoche spørsmålet om hvorvidt samfunnet kunne se seg råd med å bevare liv som var ”uverdig å leve”. De to forfatterne kom til en konklusjon om at det fantes liv som ikke var verdt å leve, og at samfunnet skulle være spart for belastningen disse individene skapte. En ny etikk måtte opprettes, en som ga rom for slike barmhjertighetsdrap (Binding og Hoche, 1920). Deres skrift ble senere selve hovedreferansen for en debatt om eutanasi, og den senere Føreren ble tidlig en av bokas beundrere (Gallagher, 1998, 331).

Forløperen til de senere drapene kom relativt raskt etter maktovertakelsen. Å bevare rasens renhet og tysk arvemateriale var viktig for nazistene. Fra og med 1. januar 1934 trådte loven om prevensjon mot arvelige sykdommer i kraft. I klarere ordlyd betydde dette at tvangssterilisering hadde blitt legalisert for folk med arvelige sykdommer.

---

³⁷ Eutanasiens originale betydning var nettopp ”lett, vakker død” (Tennøe, 1996, 41)

Kategorien med sykdommer var elastisk, og alkoholikere kunne falle innunder loven sammen med mentalt lidende. Flere tusen ble sterilisert som en følge av programmet. Hele 5000, de fleste av dem kvinner, mistet livet på operasjonsbordene i tilknytning til tvangssteriliseringen. Allerede før drapene var det tusenvis av dødsofre for nazistenes raselære, en lære hvor renheten betydde alt (Burleigh, 2000, 354-8).

Det mektige propagandaapparatet bestrebet seg på å overbevise befolkningen om hvorfor den tvungne steriliseringen var nødvendig for å skape et fremtidig sterkere tysk folk. Et viktig ledd i kampanjen var å tilby omvisningsturer på diverse asylers med mentalt tilbakestående og alvorlig lidende som innsatte (Ibid. 359-61). Ved å gjøre de syke til en slags gruppvekkende turistattraksjon skulle folket bli klar over deres lidelser, og støtte oppunder regimets grep mot de handikappede, daværende og fremtidige. Folket lot seg lede, og det var ikke overveldende kraftige reaksjoner mot tvangssteriliseringprogrammet.

Samtidig spilte de økonomiske motivene inn. Forholdene ble stadig verre på institusjonene ettersom pengebruken ble mindre. Stille godkjenning av forholdene og virkemidlene var minst like vanlig som protester. Dette illustreres tydelig med måten eutanasi prosjektet for alvor kom i gang på. Førerens Kanselli (KdF) mottok flere forespørsler (petisjoner) fra folk om aktiv dødshjelp. Disse kom fra alvorlig syke mennesker (for eksempel kreftpasienter), eller fra foreldre som mente at deres misdannede barn ville være bedre tjent med å slippe dette livet. KdF var en institusjon beregnet på å fremstille Hitler som en leder som lyttet til folket, og hvilken bedre måte å tjene sine undersåtter på enn å kunne virkeliggjøre sine egne ideologiske ideer? Det ble ytret et ønske fra toppen om ytterligere autorisasjon på de innkommende petisjonene. En komité, bestående av positivt innstilte leger og byråkrater fra KdF, ble nedsatt for å avgjøre hvorvidt eutanasi kunne benyttes (Burleigh, 1996, 104-6). Avgjørelsene ble basert på et obligatorisk skjema om misdannede barn som ble sendt ut 18. august 1939 til alle landets delstatsmyndigheter. Videre ble det opprettet egne klinikker hvor barna kunne tas av dage. På dette tidspunktet hadde foreldrene blitt frarøvet fullstendig informasjon om hva som skjedde. Nå var det ikke lenger en petisjon fra nedkjørte og

desillusjonerte foreldre som var bakgrunnen for hvem som ble valgt, men et skjema fylt ut av leger og jordmødre. Foreldrene ble fortalt at barna ble fraktet av sted for å motta ”optimal behandling”, og at hvis de motsatte seg dette måtte de selv ta fullstendig ansvar for barnet (Tennøe, 1996, 46-7).

Barna som ble omfattet av programmet ble drept med en kombinasjon av utsulting og kraftige beroligende midler. Både leger og sykepleiere var frivillige, men god lønn bidro til å sikre deltakelse (Burleigh, 1996, 105-6). Opptil 6000 barn, de fleste med Downs syndrom, kan ha blitt drept i nazistenes første eutanasi-program. Egentlig skulle bare spedbarn ha falt innunder mandatet fra Førerens Kanselli, men aldersgrensen ble i praksis stadig hevet, og barn opp til 16 år skal ha blitt drept. Protester forekom, men de druknet i viraken rundt krigsutbruddet, pluss at flere støttet drapene på handikappede spedbarn for å la de slippe sine lidelser. Dette var gjeldende ikke bare blant flere av de involverte, som kunne forsvare seg med at de fikk en slutt på de barnas lidelser, men også hos deler av foreldrene som mistet sitt avkom (Burleigh, 2000, 381-4).

4.2.2 Det egentlige eutanasi-programmet

I løpet av høstmånedene 1939 ble det etablert et apparat under KdF som skulle utvide eutanasi til også å gjelde voksne. På et møte 9. oktober la lederen, Victor Brack, fram tallene for hvor mange som ville bli omfattet av programmet. Målet ble satt til mellom 65 og 70.000³⁸. I en enkelt setning forfattet på partiets ordinære brevpapir formulerte Hitler det som skulle tjenes som rettsgrunnlaget for prosjektet (Tennøe, 1996, 47). Kanselliet var bekymret for hvordan programmet ville bli mottatt av befolkningen. Derfor besluttet de å opprette et eget byråkrati under kodenavnet T4 (etter adressen Tiergartenstraße 4), hvis oppgave var å organisere registreringen, utvelgingen, transportereringen og drapene på de planlagte 70.000 ofrene. Her ble alt det forberedende arbeidet foretatt, blant annet undersøkelser knyttet til lokalisering og valg av drapsmetoder (Burleigh, 1996, 106-8). Årsakene til at programmet skulle settes i gang ble sagt å være rent økonomiske. I tillegg til å frigi store økonomiske midler ville det

---

³⁸ Regnestykket var basert på følgende ratio: 1000:10:5:1. Av tusen mennesker vil 10 ha behov for psykisk hjelp, 5 vil havne på asyl og 1 av disse vil falle innunder programmet og følgelig bli drept (Burleigh, 2000, 385).

også frigjøre senger til skadde militære. Når det gjaldt drapsmåten ble det besluttet å benytte seg av gassing med karbonmonoksid, gjennom en gass utviklet av IG Farben. Flere leger nektet å delta i prosjektet av forskjellige grunner, men det var aldri problemer med å få tilstrekkelig “kvalifisert” arbeidskraft (Burleigh, 2000, 384-8).

Utvelgingen foregikk ved at leger fylte ut registreringsskjemaer, som deretter ble overført til en ekspertgruppe. Denne foretok en evaluering av opplysningene. Hastigheten var høy, og det ble ikke gjort noen grundige vurderinger av hvert enkelt tilfelle. Siden de sakkyndige ble betalt etter hvor mange skjemaer de klarte å evaluere, kan tilfeldigheter ha hatt stor innflytelse på sluttresultatet. De utvalgte ble deretter fraktet til sin endestasjon: De institusjonene hvor gasskamre og krematorier var opprettet (Burleigh, 1996, 107-9). Under hele programmet var absolutt hemmelighet tilstrebet, men dette viste seg etter hvert svært vanskelig. Mengder av mennesker var involvert som arbeidere ved de ulike institusjonene eller som pårørende for ofrene.

Brenningen av lik produserte tykk mørk røyk med en kraftig odør. De fleste asylene hadde beliggenhet i eller i nærheten av bysentra, og dermed fikk enda flere mistanker om at alt ikke stemte. Videre bidro myndighetene selv til å forkludre hemmeligholdet ved å oppgi umulige dødsårsaker i falsifiserte dødsattester (Burleigh, 2000,392-4). Andre feil oppstod når en familie brått mottok to urner med levninger. En byråkratisk glipp som ga befolkningen nok et innsyn i hva som foregikk (Klemperer, 1999, 393-5). Store deler av folket distanserte seg likevel fortsatt fra hva som foregikk. Krigen slukte det meste av oppmerksomheten, og enkelte hevder at det å eliminere de mentalt syke ikke utelukkende ble oppfattet som negativt (Gellately, 2002, 104).

Programmet ble en offentlig hemmelighet, og etter hvert begynte protestene å komme. På innsiden hadde enkelte asylsyrer begynt å motarbeide oversendingen av sine pasienter, ettersom det nå var klart hvilken skjebne som ventet dem (Burleigh, 2000, 391). Det kom forsiktige protester fra den katolske kirken allerede sommeren 1940. På grunn av protestene ble et par drapssentre stengt, men i realiteten ble ofrene kun flyttet uten at sluttresultatet var nevneverdig forskjellig. Begge kirkene var dessuten involvert i

prosjektet da de eide og drev asylers som deltok i prosjektet (Burleigh og Wipperman, 1991, 152). Folkets opposisjon ble bredere og kraftigere den påfølgende sommeren (Kershaw, 2002, 334-341). "Alle" visste nå hva som foregikk (Klemperer, 1999, 320), og protestene økte. Erkebiskop Clemens August Graf von Galen av Münster holdt den 3. august 1941 en appell hvor han fordømte nazistenes systematiske drapsoperasjoner. Under ingen omstendighet kan et menneske ta livet av en uskyldig person med unntak av i krig og i selvforsvar, tordnet den konservative kirkelederen. Talen ble trykket opp og distribuert av RAF³⁹. Galen ble fulgt av andre fremtredende kirkeledere, og en klar folkelig opinion (Burleigh og Wipperman, 1991, 152-3). Blant de fremtredende kritikerne var Bernhard Lichtenberg. I motsetning til Galen innlemmet han jødeforfølgelsene i sin regimekritikk, og fikk bøte med fengselsdom. Etter to år skulle han overføres til Dachau, men Lichtenberg døde 5. november 1943 under transporten til konsentrasjonsleiren (Friedlander, 1995, 115-6). Hvorvidt det var kirken som ledet an i protestene, eller om den kun spilte på lag med opinionen er usikkert. Sikkert er i alle fall at motstanden var i ferd med å vokse seg sterk.

Samtidig kunne T4 konstatere at programmets egentlige mål var nådd, ja faktisk overskredet en smule. Over 70.000 mennesker, majoriteten av dem tyske "ariere", ble drept. Tysklands hær var samtidig dypt engasjert i operasjon Barbarossa, og Hitler hadde liten interesse av uro på hjemmebane. Følgene ble dermed at han i en samtale med Dr. Brandt, som var leder for programmet, den 23. august 1941 beordret en stans i eutanasi-programmet (Lifton, 1986, 95). Regimets redsel for å tirre opinionen betydde helt klart en hel del for beslutningen om å avslutte programmet.

At målsetningen allerede var oppfylt er noe mange, deriblant Kershaw (2002), velger å overse. Et annet argument er at regimet hadde bruk for T4-personellens kompetanse til andre oppgaver. Allerede fra tidlig 1941 ble leger sendt til konsentrasjonsleirene for å undersøke fanger som SS-staben ønsket fjernet. Utvelgingen var ikke basert på medisinske kriterier, men kun et påskudd for å kvitte seg med uønskede elementer. Aksjon 14f13, som var kodenavnet på operasjonen, kostet 20.000 mennesker livet

---

³⁹ Royal Air Force – Det britiske flyvåpenet

(Burleigh, 1996, 109). Fortsatt ventet mer omfattende oppgaver for deler av T4-staben. Rundt 100 stykker som hadde hatt sin drapsopplæring med eutanasioperasjonene ble postert i Belzec, Sobibor og Treblinka. Oppgavene deres hadde vært forskjellige, men de hadde alle vært involvert i drapene (Friedlander, 1998, 249). Det skulle de også fortsette å være.

4.2.3 Den ville eutanasi

Drapene fortsatte imidlertid ufortrødent også etter programmets offisielle del ble stanset, men nå var avgjørelsen og de kriteriene de ble foretatt etter overlatt fullstendig til den enkelte lege. Barnekampanjen som hadde innledet nazistenes eutanasi, fortsatte. Misdannede og mentalt tilbakestående spedbarn kunne øyeblikkelig tas av dage (Gallagher, 1998, 329). Metodene ble riktignok forandret. Det ble slutt på den sentralisert massegassingene med mørke illeluktende skyer over bebyggelsen i nærheten av asylene. I stedet gikk nazistene over til desentraliserte drap gjennom en kombinasjon av utsulting og dødelig medisinerings. Dette var lettere å gjemme i statistikkene og kunne fremstå som mer naturlig enn de plutselige dødsfallene forårsaket av gassingene (Burleigh, 2000, 402-3). Spesielt mennesker som ville bedras kunne konstatere at deres sønn eller datter døde ”naturlig” etter lengre sykeleie.

Michael Burleigh (1996, 110-1) avfeier muligheten for at det i største deler av tiden var en reell matmangel som forårsaket alle dødsfallene. På grunn av at de innlagte måtte arbeide, produserte faktisk flere asylene et økonomisk overskudd. Institusjonene og deres måte å kvitte seg med folk på, ble en måte å fjerne uønsket ”asosial opptreden” på. Problematisk mennesker med mindre problemer kunne bli internert og senere drept (Gellately, 2002, 103-4). Tyskerne refererte til den senere formen for drapene på de handikappede som ”vill eutanasi”, ettersom drapene ikke lenger var underlagt den samme kontrollen, men var desentraliserte, uorganiserte og til stor del vilkårlig. Det finnes ingen sikre tall på hvor mange mennesker som forsvant i løpet av de siste årene med drap på handikappede. Likevel ser det ut til å herske en viss enighet om at rundt 200.000 tyske borgere møtte døden som et resultat av nazistenes eutanasi programmer (Gallagher, 1998, 327-330). Motivene var ideologiske, men hadde et nesten like

skremmende økonomiske tilsnitt. T4 førte nøyaktig regnskap for den offisielle delen av drapene, og amerikanerne oppdaget den endelige rapporten i en safe i Hartheim. Hva regimet ville spare på de 70. 273 ”desinfeksjonene” var beregnet frem til 1951. Regnestykkene gikk i detaljer. Eksempelvis ville de spare 7 083 504 RM bare på marmeladekostnader (Burleigh, 1996, 108).

Siden stort sett hele programmet hadde vært mørkelagt, hadde ikke regimets egne surveys konsentrert seg nevneverdig mye om befolkningens syn på eutanasi. De kunne rapportere om at filmen *Ich anklage*, som tar opp nettopp dette temaet, var blitt godt mottatt. Dette var i 1942, altså etter at hovedprogrammet var stanset. Hvorvidt den er fullstendig troverdig eller ikke, gir rapporten i hvert fall en klar indikasjon på hvorfor det ikke kom større protester gjennom krigsårene. De senere drapene ble ”statshemmeligheter”, hvor folk helst ikke ville vite for mye. Dermed kunne man si seg enig uten å måtte svare for sitt standpunkt. Flere tyske familier godtok dermed stilltiende at nære slektninger ble drept (Gellately, 2002, 105-6). Majoriteten av nazistenes første gassofre var stort sett tyske ”ariere”, som ikke kunne sies å utgjøre noen reell trussel for regimet, bortsett fra å være en fare for rasens renhet. Disse drapene bidro til å skape en moralsk klangbunn for massedrapene som var underveis i de erobrede områdene i øst.

4.3 Jødeutryddelsen og vanlige tyskere

Av det seneste århundrets mange groteske handlinger innehar Holocaust en spesiell posisjon. Metodene var forskjellige, fra massehenrettelser ved skyting foretatt av Einsatzgruppen og politibataljoner i øst, via de mobile ”gassbilene” til det rent industrielle massedrap foretatt i dødsleirer. Auschwitz og Treblinka har blitt betegnelser på kalkulert ondskap, men hvordan forholdt den tyske befolkningen seg til terroren mot jødene?

4.3.1 De første årene

Alt i partiprogrammet fra 1920 hadde NSDAP gjort det klart at antisemittisme og kamp mot jødene stod høyt blant partiets ønsker (Johnson, 1999, 87-9). I mars måned (1933) kom det en oppblomstring av vold mot jøder forårsaket av SA. Riksdagsbrannen hadde ført til inndragelse av flere sivile rettigheter, og brutaliteten i overgrepene var svært synlige for resten av samfunnet. Det er beregnet at det på denne tiden bodde rundt en halv million jøder i Tyskland, dvs. under 1 % av den tyske befolkningen. Enkelte steder kunne disse være mer synlige i samfunnsbildet enn tallet skulle tilsi, for eksempel i de frie profesjonene, i forlags- og avisverdenen, i forskning og i kultur (Gordon, 1984, 8-10). Jødene var derfor et lett offer for propagandaen, som kunne spille på tradisjonelle fordommer. Den utagerende volden var imidlertid lite populær. For å få bukt med den, og få kampen mot jødene inn i mer kontrollerte former, utgikk det beskjed om en nasjonal boikott av jødiske butikker 1. april. Til tross for at SA forsøkte å nøre opp under eventuelle antisemittiske strømninger, var boikotten langt på vei en fiasko. Enkelte avstod fra handlingen, andre trosset bevisst oppfordringen, mens mange rett og slett var likegyldige til hele boikotten (Kershaw, 2002, 232). Snart fulgte regimet opp med sin første lov rettet mot jødene, noe som resulterte i at de ble fratatt retten til å arbeide i byråkratiet.

Folks reaksjon på behandlingen av jødene var svært varierende. Mange var enige i at noe måtte gjøres med jødespørsmålet, men det var sterke reaksjoner på brutaliteten til nazistenes paramilitære organisasjon. Ettersom alle jødiske ansatte ble fjernet fra sine stillinger i den offentlige administrasjonen og byråkratiet, ble det frigjort arbeidsplasser. Dette muliggjorde oppadgående sosial mobilitet blant de som måtte fylle de tomme plassene. Enkelte godtok derfor loven av egeninteresse, selv om prinsippene i utgangspunktet ikke falt i god jord (Bankier, 1996, 68-70). Hovedtendensen i befolkningen var at jødespørsmålet var av liten interesse, men at folk foretrakk å ikke være vitne til grove overgrep på gatene. Terroren og propagandaen fortsatte med varierende intensitet. Hovedofrene de første årene var ikke jødene, men kommunistene og andre politiske motstandere. Uansett var frykten allerede plantet i store deler av den jødiske befolkningen, og Victor Klemperer beretter i sin dagbok hvordan det begynte å

spre seg en gettomentalitet med frykt for kommende overgrep fra myndighetene (1999, 12-35).

Nürnberg-lovene

Gestapo hadde relativt liten interesse av jødene de første årene. Fokus lå på å bekjempe reelle og potensielle opposisjonelle fra venstresiden. Naturligvis ble jøder med ulovlig tilknytning arrestert på lik linje med alle andre, men de første årene under nazistisk styre var også minoritetene relativt trygge for vilkårlige arrestasjoner. Mange valgte uansett å gå i eksil på grunn av den eskalerte volden og tydeliggjøringen av dem som annenrangs borgere i deres eget land (Johnson, 1999, 91-6). Flere jødiske akademikere, blant dem fremtredende forskere som Albert Einstein, emigrerte (Burleigh, 2000, 284-6). Nazistene presenterte flere antisemittiske lover i løpet av de første årene. Volden fikk derimot en nedgang etter at de radikale SA-toppene ble utradert i *De lange knivers natt*.

Våren 1935 var det igjen tiltagende uroligheter og voldsepisoder. Ledet an av SA og Hitler Jugend forsøkte bevegelsen å vekke middelklassen og dens nazistiske følelser, men måtte konstatere at propagandaen foreløpig ikke hadde trengt gjennom (Bankier, 1996, 71-2). Foreløpig hadde den tyske befolkningen gått i mot alle forsøk på boikott og lignende sanksjoner. Lite tyder på at dette kun stammet fra etiske problemer med myndighetenes valg. Viktigere var egeninteressen. Dette avspeiles i at antisemittiske lover og dekreter møtte mer motstand når de kolliderte med det kommersielle forholdet mellom jødene og de vanlige tyskerne. Bøndene ville for eksempel gjerne fortsette å handle med pengesterke jøder, og bybefolkningen ville foreta sine handlerunder der det var mest hendig, uavhengig av eierens rasetilhørighet. Majoriteten av befolkningen satte opp et klart skille mellom bildet av jøden som det abstrakte monstret som myndighetene skapte, og de jødene man selv kjente (Kershaw, 2002, 240-3).

Aktivt press fra nazistene slo ikke alltid heldig ut, og enkelte begynte å handle mer hos jødiske forhandlere i trass mot myndighetene (Gellately, 2002, 121). Innad i partiet forekom det også uroligheter knyttet til spørsmålet. Flere radikale elementer mente at nazistene hadde inngått for mange kompromisser på tvers av ideologien.

Etter mange uroligheter sommeren 1935 kom det en form for klargjøring med Nürnberglovene 15. september. Proklameringene av lovene ga Hitler anledning til å spille rollen som den store statsmannen som skulle bringe stabilitet og ro til riket. Om ikke alle forhold til jødene ble avklart, tilfredsstilte de nye lovene et ønske om legalitet og stabilitet (Burleigh, 2000, 294). Volden fikk en midlertidig nedgang etter proklamasjonen. Lovene forbød ekteskap og enhver seksuell relasjon mellom jøder og ikke-jøder⁴⁰, og kunngjorde at jøder ikke kunne ansette ikke-jøder under 45 år som tjenere. Videre ble statsborgerskapet knyttet til rase, og det ble bestemt at kun de av rent tysk blod kunne være fulle statsborgere. Nazistenes eget svastikabanner skulle erstatte det gamle tyske flagget, og det ble ulovlig for jøder å heise det nye tyske flagget (Ibid, 122-3). Selv om skillelinjene fortsatt var diffuse kom det en definisjon på hvem som kunne kategoriseres som jødiske. Alle med tre jødiske besteforeldre var automatisk kategorisert som jøder, mens de med to jødiske besteforeldre hadde et mer intrikat sett av ”krav” å oppfylle⁴¹ (Hilberg, 1985, 48-9).

Hvordan ble disse raselovene, som nå også legalt stigmatiserte jødene, mottatt av den tyske befolkningen? Naturlig nok var det ingen unison respons, men tendensene var klare. Det var få reaksjoner på fjerningen av fullt statsborgerskap, noe som Bankier forklarer med at dette kun var å regne for en sementering av allerede gjeldende praksis (1996, 76). Loven som tok sikte på å bevare det ”tyske blod og ære” fikk derimot positiv mottakelse hos befolkningen. Den definerte forholdet mellom jøder og ikke-jøder, og folk håpet at en legal basis skulle erstatte den ukontrollerte terroren som befolkningen satte så liten pris på (Ibid. 77-80). Hvorvidt støtten til lovene skyldes at folket var enige i prinsippene bak, eller om de kun håpet at det skulle gi økt ro og stabilitet, kan ikke fastslås med sikkerhet. Selv om det virker å ha vært positiv respons

---

⁴⁰ Loven gjaldt fra den datoen og hadde ikke tilbakevirkende kraft. Noe som gjorde at blandingsekteskap som allerede var inngått fortsatt ble stående som gyldige. For øvrig ble loven kjent som ”loven for beskyttelse av tysk blod og ære.”

⁴¹ De med to jødiske besteforeldre ble automatisk kategorisert som jøder hvis:

- a) De tilhørte det jødisk religiøse samfunn pr. 15/9-1935, eller
- b) Var gift med en jødisk person pr. 15/9-1935, eller
- c) var avkom av et ekteskap av trekvart eller full jøde etter 15/9-1935, eller
- d) var avkom av utenomekteskapelig forhold med en trekvart eller full jøde, og født etter (utenfor ekteskap) 31/6-1936. (Hilberg, 1985, 48-9).

på lovene generelt, hadde flere blandede følelser. Blant jødene var usikkerheten stor. Enkelte fryktet at lovene skulle føre til en nært forestående pogrom (Klemperer, 1999, 115-9). Det var liten direkte motstand mot lovene, selv om noen opponenter hvasket frem sin uenighet. Enkelte intellektuelle var mot på prinsipielt og pragmatisk grunnlag, noen av undergrunnsbevegelsene forsøkte å kanalisere sin misnøye, og det kom noen lette mishagsytringer fra kirken (Bankier, 1996, 79). Kershaw (2002, 248) hevder at begge kirkene aksepterte raseforskjeller, men var i mot den mest utstrakte voldsbruken.

Motstanden var kraftigst i forbindelse med flaggloven. Både offiserer og krigsveteraner kom med innsigelser. Spesielt den eldre generasjonen uttrykte sin misnøye med skiftet av nasjonalflagget (Bankier, 1986, 76). Kritikken mot flaggloven demonstrer at det var mulig å ytre seg kritisk innenfor regimet, men også at det var dette folk hisset seg oppover snarere en ekskluderingen av det jødiske folk fra samfunnet. Totalt sett kan vi si at majoriteten, mer eller mindre aktivt, støttet Nürnberglovene, uten at dette alene trenger å ha bunnet i ren antisemittisme. Samtidig kan det nevnes at *Der Stürmer*⁴² økte sitt opplag med nærmere 400 % i løpet av 1933, noe som kan være en indikasjon på gryende antisemittisk stemning (Ibid. 243).

Likegyldig og rutine: Forfølgelsene inn i en ny fase

Forfølgelsen av jødene ble stadig mer rutinisert og byråkratisert, noe som gjorde at regimet kunne gå frem stadig mer diskret, men ikke mindre effektivt. Spesielt ute i provinsene ble de nye lovene brukt aktivt til å legitimisere ren trakassering (Gellately, 2002, 123). Hitler og myndighetene ønsket imidlertid å tone ned antisemittismen gjennom 1936. Tyskland var vertskap for begge olympiadene, og dårlig publisitet utad kunne føre til en internasjonal boikott, noe som ville vært svært problematisk for den massive militære gjenoppbygningen som var i gjæring (Johnson, 1999,107). De tydeligste tegn på regimets politikk ble skjult. Magasiner som *Der Stürmer* fikk mer beskjedne plasser i butikkhyllene. De besøkende var imponert over hva de så, og mange

---

⁴² *Der Stürmer* var et svært antisemittisk blad utgitt av den rabiate Julius Streicher.

avfeide historiene om den utstrakte brutaliteten som svært overdrevet (Lipstadt, 1986, 63).

Etter at lekene var over var det imidlertid tilbake til gamle takter. Nye antisemittiske lover som bidro til å fryse ut jødene fra resten av samfunnet ble vedtatt. Folket svarte med taushet. Den jevne borgers likegyldighet virker å ha blitt dypere i denne perioden. Jødene var allerede utstøtt, og dette gjorde det lettere å ikke ta stilling til hva en ble fortalt av myndighetene gjennom propagandaen (Bankier, 1996, 80-1). De befant seg ”utenfor universet av moralske forpliktelser,” for å tale med moralfilosofen Jonathan Glover (1999). Selv om majoriteten ikke delte nazistenes fanatisme i jødespørsmålet, var det klart at mange nå åpent kunne bekjenne den antisemittisme de selv følte uten videre skam. Selv antinazister viste tidvis tendenser til å legge skylden på Israels folk. Folk foretrakk å ikke involvere seg, men satte et klart skille mellom bildet av jøden som det abstrakte monsteret som myndighetene skapte, og de jødene de selv kjente (Klemperer, 1999, 153-9).

Eric Johnson (1999, 109-116) har med sin gjennomgang av Gestapoarkiver fra Krefeld og Köln vist hvordan diskriminering var tiltagende etter olympiadene. De nye lovene om bevaringen av det tyske blodets renhet ble strengt opprettholdt. Forskjellsbehandlingen mellom vanlige tyskere og jøder var enorm⁴³. Gestapo grep ofte inn der domstolene ikke hadde vært strenge nok og sendte folk til konsentrasjonsleirene. Sentrale politimyndigheter ønsket strengere straffer. Toppen når det gjaldt antall dømte for brudd på ”loven for beskyttelse av det tyske blod og ære” ble nådd i 1937. Slutten av dette året markerte begynnelsen på en mer aggressiv form for nazifisering med økt dyrking av det ariske. Det kom nye reguleringer, ble avholdt krigerske møter, og etter annekteringen av Østerrike i mars 1938 kom det en voldsom oppblomstring av angrep på jøder på begge sider av grensen (Bankier, 1996, 82). Økonomiske sanksjoner ble iverksatt. 26. april ble det obligatorisk for alle jøder å registrere alt de eide av verdier. Utover å utestenge jødene fra økonomien ved ekspropriasjoner, pøste myndighetene ut

---

⁴³ Når det gjaldt brudd på ”blodsloven” så fant Johnson 266 saker i tidsrommet frem til 1. oktober 1936. De dømte burde vært jevnt fordelt mellom jøder og ikke-jøder, men hele 206 av de dømte var kategorisert som jøder. Også når det gjaldt straffene var det forskjell. 43 ble dømt til lengre fengselsstraffer, og av disse var 39 jøder (Johnson, 1999, 110).

antisemittisk propaganda. En av standardparolene kunngjorde at å stanse jødene var å stanse bolsjevismen. På den måten spilte de på allerede latente fordommer og frykt hos befolkningen, samtidig som det ble fokusert på rasepolitikken (Gellately, 2002, 123-7). Riktignok ble ikke all propaganda godtatt, men mengden må ha hatt en viss effekt. Spesielt på de som allerede var predisponert for den slags tanker. Befolkningen var i ferd med å bli mer antisemittisk, dog ikke på den måten som den nazistiske ideologien forfektet. Folk var forholdsvis vennlig innstilt til frastøttingen og eksproprieringen av verdier, men så fortsatt ikke med blide øyne på åpen brutalitet. Sympatien for jødene kunne være fraværende, men det stoppet ikke folk fra å handle hos en jødisk forhandler hvis dette var best for dem selv (Sopade, februar 1938, A 60-2).

Et sikkert kjennetegn på tyskernes oppfatning, spesielt i landområdene, var at de var enige i mye av den antisemittiske politikken, men det måtte ikke på noen måte gå utover dem selv. Når forfølgelsene foregikk andre steder i riket slapp de å ta stilling til volden. Krigsfaren overskygget uansett alt på denne tiden. Selv de utenrikspolitiske seirene til Føreren klarte ikke å svekke redselen for en storkrig (Bankier, 1996, 83-5).

Den åpenlyse brutalitet: Krystallnatten

Om tyskerne generelt hadde som ønske å lukke øynene for den brutaliteten som jødene var utsatt for, ble drømmen knust i pogromen som senere har blitt kjent under betegnelsen *Krystallnatten*. Natten mellom 9. og 10. november kom det til angrep på jøder over hele Tyskland. Angrepet var i gang satt av propagandaminister Goebbels som en hevnaksjon etter at en jøde ved navn Grynszpan drepte en tjenestemann i den tyske ambassaden i Paris (Gellately, 2002, 126-7). Riktignok hadde det vært spontane aksjoner i enkelte strøk med sterke antisemittiske tradisjoner, men hovedaksjonen kom etter initiativ fra Goebbels. Selv den minste landsby fikk merke denne ”spontane pogromen” (Gellately, 1990, 112 ff). Volden som utspilte seg hadde ingen parallell fra regimets tidligere år. Pogromen sendte 20.000 jøder i konsentrasjonsleir, mens 91 personer ble drept. Synagoger ble brent ned og private jødiske hjem rasert av mobben (Johnson, 1999, 118). Riktignok ble mange hurtig løslatt, men de hadde fått kjenne på

terrorapparatets tyngde. Sjøkket var stort for rikets jøder. Bare i Wien valgte rundt 680 jøder å ta sitt eget liv i løpet av pogromen (Burleigh, 2000, 331). Det tyske folket kunne bivåne den nazistiske terroren utspille seg i deres umiddelbare nærhet. Pogromene ble også observert av utenlandsk presse og dette førte til store oppslag i internasjonalt fremtredende aviser (Lipstadt, 1986, 98).

Hvordan reagerte innbyggerne på denne ukontrollerte vold og terror? Kritikken fra alle samfunnslag var sterk, men størstedelen av den bunnet ikke i prinsipiell harme mot behandlingen av jødene. Snarere baserte den seg på følelser som skam over at noe slikt kunne hende i et sivilisert land som Tyskland. Rikets to store kirker forholdt seg stort sett tause (Burleigh og Wipperman, 1991, 92). Mange følte at landet hadde blamert seg ovenfor verdenssamfunnet og påført samfunnet store økonomiske tap (Bankier, 1996, 85-7). Selv innad i partiet var det murring, og Göring tok øyeblikkelig grep for å få kontroll over situasjonen når han fikk høre om den natten til 10. november (Hilberg, 1985, 24). På et toppmøte to dager senere la han vekt på å presisere at fremtidige aksjoner mot jødene skulle følge legale veier. Irritasjonen bunnet i at villskapen skapte økonomiske problemer for Tyskland (Ibid, 29). I tillegg fryktet flere nazister, ikke helt uten grunn, at dette skulle gi jødene økt sympati i befolkningen. På møtet ble jødene gjort kollektivt ansvarlige for drapet som utløste pogromen. Boten for alle ødeleggelsene lød på 1 milliard mark. En positiv bieffekt ville være ytterligere ekskludering av jødene fra det økonomiske liv (Johnson, 1999, 124-6). Ytterligere skjerping i det antisemittiske lovverket fulgte de neste dagene. Myndighetene ønsket emigrasjon for de gjenværende jødene, samtidig som de økonomiske sanksjonene gjorde dette vanskeligere (Gellately, 2002, 128-30).

Krystallnatten vakte sterke reaksjoner i folkedypet, og var ikke den suksess Goebbels hadde håpet på. Selv om aksjonen ikke var den spontane reisningen som propagandaministeren gjerne ville fremstille den som, er det heller ingen tvil om at aksjonen hadde ivrige hjelpere enkelte steder. Gjerne i områder hvor radikale nazister hadde sittet med makten de senere årene. Majoriteten av befolkningen hadde reagert med avsky på terroren, men det var mer midlene enn målet som var årsaken til

indignasjonen (Kershaw, 2002, 257-69). Bankier (1996, 86-7) mener at deler av avvisningen skyldtes at ikke-jøder for første gang følte at de fort kunne være de neste ofrene for den nazistiske terroren. De kunne observere hvordan SA enkelte steder gikk til angrep på katolske kirker i mangel på synagoger. Også de øvre konservative lag i samfunnet ble rykket ut av apatien og reagerte på nazistenes voldsbruk. Tidligere hadde nazistene vært svært interessert i å knytte bånd med den gamle sosiale eliten for å få de riktige kontakter, men hendelser som Krystallnatten bidro til et stadig større skille⁴⁴ (Burleigh, 1996, 57-62).

Til tross for forholdsvis lunken mottakelse, banet pogromen vei for en ytterligere forverring for jødene. Ekspropriasjon av jødiske forretninger skjød fart, og jødiske foretningmenn ble systematisk drevet ut av sine bedrifter. Hitlers håndlangere i SS og Herman Göring ledet arbeidet (Gordon, 1984, 124). Både domstoler og Gestapo slo stadig hardere ned på lovbrudd begått av ikke-ariere, mens Gestapo satte inn mer av midlene på å overvåke jødene⁴⁵. Regimets øvrige indre fiender var allerede beseiret og uskadeliggjort. Nå kunne hovedfokuset rettes mot jødene (Johnson, 1999, 126).

4.3.2 Krigsårene: Det industrialiserte folkemord og vanlige tyskere

Fra maktovertakelsen i 1933 og frem mot krigsutbruddet 1. september 1939 hadde jødene systematisk blitt drevet ut fra de fleste av de viktige arenaene i det tyske samfunnet. De var støtt ut av det politiske, religiøse, økonomiske, sosiale og intellektuelle liv (Gordon, 1984, 119). Foreløpig hadde imidlertid terroren kun direkte rammet deler av minoritetsgruppen, men dette skulle forandre seg. Krigen skulle gi rom for et folkemord som ikke lar seg glemme.

---

⁴⁴ Etter de siste årenes maktkonsolidering var det heller ikke så nødvendige for nazistene å pleie kontakt med de gamle sosiale elitene, men forfengeligheten gjorde at dette allikevel ofte var ønskelig (Burleigh, 1996).

⁴⁵ 31 % av sakene mot jøder i 1939 forårsaket av en sivil anmeldelse, mot hele 69 % for 1936-7 (Johnsen, 1999, 525).

Det tydelige stigma og krigen som skyggelegger

Regimets undertrykking av jødene hadde vært tiltagende gjennom hele trettitallet, men som Kaplan (1998,15) påpeker, mottok de hele tiden blandede signaler fra både myndigheter og befolkning. Forfølgelsen og propagandabruken gikk i bølger, og noen var alltid optimister med tanke på fremtiden. Etter *Krystallnatten* forverret situasjonen seg. I sin tale til riksdagen 30. januar 1939 spådde Hitler at hvis jødene ledet Tyskland inn i en ny krig kom resultatet til å bli ødeleggelsen av den jødiske rase i Europa (Johnson, 1999, 382-3). På samme tid produserte regimet antisemittiske lover og dekreter på løpende bånd. Fra novemberpogromen til krigsutbruddet kom det 229 dekreter fra diverse statlige institusjoner. Trenden med stadig nye begrensninger i jødenes hverdagsliv eskalerte ytterligere etter at krigen var i gang (Kaplan, 1998, 150).

Folkets holdning til jødespørsmålet var på denne tiden særdeles passivt. Det fantes de som var vennlig innstilt overfor dem, men også flere fanatiske motstandere som så positivt på lovgivingen. Generelt var Tyskland preget av en utstrakt xenofobi under krigen (Bankier, 1996, 117). Krigen ledet til at folket søkte tilflukt i den private sfære. De basale behov ble det sentrale, og resten av verden satt på vent. Dette er ikke noe særegent for Tyskland, men nivået av undertrykking og høyt straffenivå bidro til å styrke denne trenden (Kershaw, 2002, 359-60). Jødene på sin side ble stadig mer ekskludert fra samfunnet, og mange slet med stadig forverret økonomi.. Flere ariske tyskere var ikke fremmede for å sko seg på andres ulykke, og mange gjorde gode handler på auksjoner hvor konfiskerte jødiske eiendeler ble auksjonert bort (Gellately, 2002, 130-1). Denne formen for egeninteresse gjenspeilte seg i angiveri mot brudd på de mange jødelovene. Disse angiveriene var sjelden foretatt på grunnlag av antisemittisme, men heller av rent instrumentelle årsaker hvor en ville oppnå noe økonomisk eller ramme en tredje part (Ibid, 136-9). Den gjennomgående trenden var en stadig økende passiv holdning til jødeforfølgelsene. Stadig nye dekreter fra myndighetene bidro til å segregere jødene i stadig større grad fra resten av befolkningen.

En av den annen verdenskrigs nøkkeldatoer er 22. juni 1941; angrepet på Sovjetunionen. Kampanjen i øst betydde en ytterligere brutalisering av kampene, manifestert i *kommisarordren* som var basert på direkte instruksjoner fra Hitler. Den autoriserte henrettelsen av alle sovjetiske krigsfanger mistenkt for å være kommunistiske funksjonærer eller kommisarer. En direkte følge var tusenvis av døde fanger (Gellately, 2002, 225). Et ledd i operasjonen var innsatsen til Einsatzgruppen som drepte jøder bak linjene. Dette ble stort sett gjort ved masseskytinger. Den ”jødiske bolsjevismen” skulle rykkes opp med roten (Koch, 1985, 398). Invasjonen la grunnlaget for masseutryddelsene (Johnson, 1999, 382-3). I Tyskland kom det stadig nye antisemittiske forordninger. Flere av disse virker ikke å ha hatt noe annet praktisk formål utover å virke demotiverende for jødene og skape grobunn for økt hets. Klemperer forteller om hvordan det på sommeren 1941 var en tiltagende aggressiv jødehets i Dresden, at det stadig vekk kom nye nedbrytende dekreter, og hvordan store deler av det jødiske samfunnet satt og ventet på nok en pogrom (1999, 312-4). De mistet rettighetene til rasjonskort på kjøtt, melk og hvitt brød, og levestandarden gikk stadig nedover. Folk hadde sine egne bekymringer med en vanskeligere hverdag, frykt for bomberaid og slektninger ved fronten. Krigen i øst ble presentert som en kamp mot den jødiske bolsjevismen, noe som økte mistroen mot representantene for den samme fare innenlands. Mange foretrakk imidlertid å trekke seg unna enhver form for videre tanker rundt minoritetens levestandard. Det abstrakte bildet av ”den monstrøse jøden” hadde nærmest erstattet den vanlige ekte ”jøden” på grunn av den aktive isolasjonen (Kershaw, 2002, 160-2).

Fra 19. september 1941 ble det definitivt vanskeligere å ignorere de utstøtte. Da trådte dekretet om merking av alle jøder med en tydelig Davidsstjerne på brystet i kraft. Å ikke bære den, eller å skjule den, ble straks gjort til en alvorlig forbrytelse. Mange jøder betraktet dette som det verste overgrep fra regimet så langt, som en dypt nedverdiggende stigmatisering (Klemperer, 1999, 322-7). Reaksjonene var delte, men i følge SD-rapporter var responsen fra befolkningen hovedsakelig positiv (Bankier, 1996, 124-5)⁴⁶.

---

⁴⁶ SD-rapporten må betraktes med en viss skepsis, ettersom det er en mulighet for at de tolket situasjonen til sin fordel. Rapportene hadde imidlertid som oppgave å beskrive de faktiske forholdene blant befolkningen, slik at ledelsen hadde noe å forholde seg til.

Imidlertid var det også flere sympatierklæringer, noe Klemperer nevner i sine dagbøker (1999, 227-8). Spesielt kom det protester fra katolske prester og konservative som betraktet brennmerkingen som middelaldersk (Kershaw, 2002, 362-3). Andre reagerte med frykt for hva dette kunne medføre av hevnreaksjoner i utlandet. Kunne dette lede til at tyskøttede i utlandet skulle bli merket med svastikaer?

At flere betraktet jødene med sympati i forbindelse med innføringen av stjernen, kan ses blant annet ved at det ble straffbart å vise sympati med jødene⁴⁷. Goebbels satte i gang propagandaministeriet for å sørge for at den eventuelle sympatien ikke ble værende (Bankier, 1996, 124-9). Det var han som stod bak ryktet om at merkingen av jødene var et svar på USAs merking av alle tyskere med svastikaer (Smith, 1942, 199). Myter som dette forsterket antisemittiske følelser hos de som var predisponerte for dette, men rokket også ved forestillingen hos tyskere som ikke trodde blindt på ideologien. Reaksjonene som oppstod gikk mer på middelet mer enn målet. Så lenge anonyme jøder ble forfulgt utenfor ens synsfelt, var det ikke noe problem. Merkingen var vaskeligere å overse. Den åpne stigmatiseringen tydeliggjorde undertrykkelsen, og gjorde det betraktelig mer problematisk å ikke ta stilling til hva som foregikk. Protestene materialiserte seg da heller aldri i noen større kollektiv motstand à la den som fulgte eutanasiprogrammet tidligere samme sommer. Det tok ikke lang tid før folk hadde vendt seg til merkingen av jødene. En minoritet kom fortsatt med skjult assistanse til de forfulgte, mens majoriteten innlemmet de nye retningslinjene i sitt normsystem før de fortsatte ufortrødent med sin egen tilværelse. Det nazistiske regimet hadde dyrket frem en kollektiv likegyldighet og moralsk kulde. Nedsatt moralsk innfølingsevne og sympati med andres lidelse var resultatet (Bankier, 126- 130).

Den "endelige" løsningen

Etter invasjonen av Sovjetunionen begynte det å strømme inn historier om overgrep begått av kommunistene. Historiene gjorde dypt inntrykk på befolkningen, og frykten

---

⁴⁷ Dette kunne straffes med konsentrasjonsleir i tre måneder, etter en lov av 24. oktober 1941 (Bankier, 1996, 127).

satt dypt⁴⁸. Jødene fikk tildelt ansvaret for å være de virkelige hjernene bak ugjerningene. Nyhetsbilder fra fronten og renskingene av russiske landsbyer vakte harme hos mange av seerne. Ikke i sympati med ofrene, men over disse uflidde hordene de observerte på filmleerretet eller i avisene. Dette var reaksjoner som falt i smak hos de ledende nazistene (Gellately, 2002, 141). I løpet av høsten 1941 begynte deportasjonene av Tysklands jødiske befolkning. Noen stor overraskelse kan det ikke ha vært. En amerikansk journalist kunne rapportere at det allerede den foregående sommeren nærmest var en kollektiv hemmelighet at jødene skulle deporteres til Polen i løpet av kort tid (PRO⁴⁹, FO 371/24386). Deportasjonene foregikk relativt åpenlyst. Jøder, tydelig merket med stjernen på brystet, ble drevet i grupper ned til togstasjonene. Metodene for oppsamlingen var forskjellige, men deportasjonene var nødt til å vekke oppmerksomhet. Bankier (1996, 132-3) trekker argumentasjonen videre og hevder at de vakte stor interesse. Jødespørsmålet var kanskje ikke av største interesse, men deporteringene frigjorde store verdier i form av eiendom og eiendeler som nå måtte få nye eiere. Dette ble blant annet gjort ved auksjoner. Før den tid benyttet tjenestemenn muligheten til å berike seg. Ofrene ble stuert inn i godsvogner, men før dette ble de fratatt alle verdisaker, og det var fritt frem for tilstedeværende SS og Gestapomenn (Johnson, 398-9).

Reaksjonene var igjen delte. Nok en gang skilte mange mellom ”sine” jøder og den mer abstrakte termen ”jøde”. Enkelte reagerte ut i fra humanistiske prinsipper på måten transportene ble fortatt på, mens andre var kritiske av mer pragmatiske årsaker som faren for hevnaksjoner fra utlandet. Andre steder var det derimot den rene eufori blant de som overvar deportasjonene. Generelt sett tok ikke massen noe sterkt standpunkt, og motstanderne nøyde seg primært med forsiktige mishagsytringer (Ibid, 136-7). Skjebnen til kjente personer kunne også vekke interesse. Når den populære skuespilleren Joachim Gottschalk, som var gift med en jødinne, begikk selvmord sammen med sin kone og sønn dagen før deres deportasjon, førte dette til en kortvarig sympatifølelse i forbindelse med deportasjonene (Smith, 1942, 202). I løpet av høsten og frem til sommeren 1942

---

⁴⁸ Kommunistfrykten var også fremtredende vinteren 1945 hvor det var stor redsel for at russerne skulle klare å innta landet før de amerikanske og britiske styrkene (Klemperer, 1999).

⁴⁹ PRO er forkortelsen for Public Record Office, London.

ble majoriteten av rikets jøder sendt østover. Av de gjenværende var det hovedsakelig jøder i blandingsekteskap og barn som var resultatet av disse ekteskapene (Hilberg, 1985, 199-200). Folk fra alle sektorer deltok i arbeidet. Akkurat når avgjørelsen om at alle jødene skulle henrettes ble fattet er et evig stridsspørsmål innenfor historieforskningen, men planene ble konkretisert og nedtegnet på Wannsee-konferansen den 20. juni 1942. Etter dette skjød deportasjonene ytterligere fart. Flere av togene gikk direkte til dødsleirene hvor den endelige skjebnen ventet (Johnson, 1999, 402-3).

Enkelte jøder unngikk deportasjonene ved å gå under jorden. Et eksempel er brødrene Rolf og Alfred Joseph som flyktet og levde som omstreifere i hovedstaden i tre år. Hele tiden med frykten for å bli oppdaget av Gestapo eller SS. Dette skjedde da også. Den yngste av brødrene, Rolf, ble arrestert to ganger, men klarte ved begge anledningene å flykte fra fangenskap. Hans andre arrestasjon var forårsaket av et angiveri fra en gammel venn. Alfred ble på sin side arrestert mot slutten av krigen for å ha bidratt til å distribuere regimefiendtlige pamfletter. Mirakuløst nok overlevde han oppholdet i Ravensbrück og den siste dødsmarsjen på vårparten 1945. Begge brødrene fikk hjelp fra et par vanlige tyskere, som bidro med mat og husly. De stiftet også bekjenskaper med regimets råskap gjennom tortur og angiveri fra personer de regnet som trofaste venner. Rolf og Alfred Joseph snek seg unna den fremtid nazistene hadde planlagt fra dem, med hjelp av en voldsom beslutsomhet og en god andel flaks (Boehm, 2003, 151-69).

Hvordan var befolkningens kjennskap til den skjebnen som ventet jødene og hvordan betraktet de denne fullendte terrorhandling? Tidligere var det vanlig å anta at folkemordet var lite kjent blant befolkningen selv om det skulle ha sirkulert rykter (Bankier, 1996, 102, Johnson, 1999, 405, Steinert, 1981, 145-6). Nyere forskning har gått i mot dette, og Bankier mener at selv om kildematerialet (alle nedtegnelser, memoarer og dagbøker) ikke er entydig, peker det mot at store deler av det tyske samfunnet visste eller hadde en god forestilling om hva som foregikk i øst (1996,103). Mange vanlige tyskere deltok i drapene. Det siste tiåret har det vært debatt knyttet til vanlige tyskeres deltakelse i drapshandlinger, og Christopher Browning (1992) Daniel

Goldhagen (1996) har begge satt fokus på hvordan ordinære middelaldrende tyskere som var kalt inn som reservepoliti deltok i voldsomme drapsorgier i Polen og Sovjet. Til tross for at de er dypt uenige på et par essensielle punkter, er begge enige på deltakelsespunktet. Alminnelige tyske borgere, som levde vanlige stille liv og ikke nødvendigvis engang støttet den nazistiske ideologien (Goldhagen, 1996, 185-7), valgte ofte selv å delta i massedrap uten å måtte tvinges til dette (Browning, 1992, 170). Disse menneskene hadde permisjoner fra ”arbeidet i øst”, og kunne fortelle om hva de hadde sett og opplevd. Det samme gjaldt for vanlige Wehrmachtssoldater som brakte med seg lignende historier hjem både verbalt og i brevets form (Johnson, 1999, 434). Dermed spredte informasjonen seg, selv om det var et tema som det ikke stod fritt å drøfte. Selv gjenværende jøder, med betraktelig færre informasjonskanaler å forholde seg til, fikk tilgang til historier om masseskytinger begått av Einsatzgruppen eller politibataljoner (Klemperer, 1999, 491-2 og 506-7)

Når det gjelder den mer industrialiserte delen av folkemordet, gassingene i konsentrasjonsleirene, var ryktene mer usikre. Imidlertid hadde flere av leirene behov for sivilt ansatte både i og rundt leiområdene, og flere kunne dermed tilegne seg informasjon om hva som foregikk på innsiden av piggrådgjerdene (Johnson, 1999, 435). Spesielt fra slutten av 1943 tiltok ryktene om gassing i konsentrasjonsleire. Det hadde sirkulert rykter om bruk av gass helt siden høsten 1941. To år senere begynte folk for alvor å få rede på tingenes tilstand. Reisende som passerte Auschwitz i tog reiste seg for å kunne se bedre. Selv en hemmelighet som Holocaust kunne ikke bli fullstendig hemmeligholdt (Bankier, 1996, 111-3). I krigsårene laget BBC radiosendinger rettet mot det tyske folk hvor behandlingen av jødene ble tatt opp.

Tidligere i oppgaven har jeg vært inne på at en stor andel av den tyske befolkningen regelmessig lyttet til utenlandske sendinger (se side 51-2), så det er mulig å anta at mange på denne måten kunne få informasjon om forbrytelsene. Både i 1943 og 1944 slapp de allierte millioner av pamfletter over Tyskland, hvorav enkelte inneholdt informasjon om utrydningen av det jødiske folket (Ibid. 113-5).

Johnson (1999, 436) påpeker at Bankier har gode indikasjoner på at befolkningen kunne og burde ha visst om hva som skjedde, men ikke hvor stor andel som faktisk gjorde det. Uansett står det klart at informasjonen var tilgjengelig for den som ville finne den. Allerede 4. juli 1942 noterer Victor Klemperer (1999, 430) om de deporterte at ”*en dør etter tre dager, en annen etter et år – men ingen kommer tilbake, bokstavelig talt ingen*”. Befolkningens kjennskap kan sees gjennom reaksjonene på Goebbels ivrige forsøk på å gjøre funnet av Katyn-gravene til en stor propagandaseier. Folk reagerte på hykleriet. De store oppslagene om massedrapet gjorde at det ble vanskeligere å ignorere det en selv eventuelt satt inne med av viten om Tysklands ugjerninger. Folk begynte å frykte for hva dette kunne bety av gjengjeldelse fra de allierte, som på dette tidspunkt så ut til å ha klart å snu tyskernes krigsfremgang (Bankier, 1996, 105-6). I følge enkelte SD-rapporter mente også et mindretall at dette var en naturlig del av en total krig: De allierte bombet tyske byer og tyskerne forsøkte å utslette den jødiske rase (SD, 22. april 1943⁵⁰). Enkelte prester mente at det tragiske nederlaget i Stalingrad var Guds straff for behandlingen av russere, jøder og polakker (Wall, Church History, 40 (1971), 449).

I sin grundige survey med folk som levde i Köln under nazitiden, finner Johnsen (1999, 451-3) at kun 44 % av respondentene benekter å ha hatt noe kjennskap til jødeutryddelsen før etter krigen. Hele 23 % av dem svarer at de visste om folkemordet. Estimater blir naturlig nok ikke nøyaktig, blant annet nektet 37 % av de som fikk tilsendt skjemaet å svare, og det er alltid en fare for feilaktige minner. Likevel gir surveyen nok en indikasjon på at store deler av de vanlige tyskerne til en viss grad var klar over hva som foregikk under Holocaust. I personlige oppfølgingsintervjuer bekreftet respondentene opplysningene som var gitt i skjemaet. Noen hadde fått sine opplysninger fra BBCs sendinger, andre fra venner eller foreldre, noen fra hjemvendte soldater, mens enkelte hadde flere kilder. Folk kunne tydeligvis kommunisere om disse tingene, selv om det innebar en risiko (Ibid. 454-8).

Hvordan var reaksjonene i en befolkning hvor flere visste eller antok hva som skjedde med de deporterte jødene? Det er ingenting som tyder på at nazistene hadde et samlet

---

⁵⁰ Hentet fra SD Außenstelle Bad Brückenau, 22 april 1943, StA W, SD 12.

Tyskland bak seg når det gjaldt behandlingen av jødene og andre ”underlegne raser”. Reaksjonene mot boikotten i 1933 og novemberpogromen fem og et halvt år senere underbygger dette synet. Riktignok kom protestene i første rekke mot midlene mer enn målet, men det var i alle fall lufting av misnøye med politikken. Klemperer (1999) søker i sine dagbøker etter vox populi, folkemeningen, men må konstatere at den er skiftende. I perioder er det få som uttrykker sympati med hans skjebne, og antisemittiske kommentarer blir stadig slengt mot ham, bare for å brytes opp av enkelte sympatierklæringer fra vennliginnstilte mennesker. Fraværet av åpen protest er merkbart. Riktignok slo staten ned mot slike lovbrudd, men det eksisterer et eksempel på at demonstrasjoner kunne ha en effekt, også under naziregimet.

Demonstrasjonene i Rosenstraße

På kvelden 27. februar 1943 kom det til spontane demonstrasjoner utenfor administrasjonsbygget til Gestapo i Berlins Rosenstraße. I forbindelse med den ”siste oppsamling” av tyske jøder var nesten 1700 fra blandede ekteskap fengslet her, og ca. 200 av deres ariske ektefeller protesterte i gatene. Til tross for trusler fra både Gestapo og SS vokste demonstrasjonen i så vel intensitet som størrelse i løpet av den neste uken. De nå drøyt 1000 demonstrantene messet ”Gi oss tilbake våre ektemenn” og etter hvert det mer eksplisitte ”Mordere, Mordere!” (Stoltzfus, 1996, 243). Goebbels avgjorde at demonstrasjonene utgjorde en fare med tanke på opinionen, og besluttet at de arresterte i Rosenstraße skulle løslates. På samme tid hadde 7000 jøder, som inntil da hadde vært beskyttet fordi de arbeidet i den krigsrelaterte industrien, blitt deportert til Auschwitz. I transporten hadde det vært 35 menn fra blandingsekteskap. Disse ble frigitt, men på grunn av hemmelighetskremeriet kunne de ikke sendes tilbake til sine hjemsteder. Løsningen var derfor å dømme dem for diverse forbrytelser, etter at Gestapo hadde tvunget frem tilståelser, og frakte dem til en ren arbeidsleir (Johnson, 1999, 424). Protestene var uansett en stor suksess, og illustrerer hvor lydhør nazistaten kunne være for folkemeningen. I følge Stoltzfus (1996, 245) fryktet Goebbels at de etterlatte arierne fra blandingsekteskap ville begynne å stille spørsmål ved hele prosessen. Dette kunne sette både rikets samhold og Endlösung i fare. Ved å slå ned på de av jødene som hadde

direkte bånd til vanlige tyskere, som de i blandingsekteskap og Mischlinge, som var halvjøder som ikke hadde falt under definisjonen fra Nürnberglovene av 1935, ville aksjonene involvere hundretusener av vanlige tyskere (Kaplan, 1998, 78). Derfor var myndighetene svært forsiktig med å røre disse.

I tillegg til suksessen med Rosenstraße var det også enkeltmennesker som gikk langt for å redde jøder. Disse løp en stor risiko, og de utgjorde kun en sparsommelig minoritet av den tyske befolkningen. Enkelte skjulte jøder i sine hjem, mens andre var behjelpelige med ulovlige emigrasjon eller økonomisk assistanse til flyktninger.

Blant de mest oppsiktsvekkende eksemplene på mot er Dr. Albert Battel. I egenskap av adjutant for en lokal militærleder for de tyske okkupasjonsstyrkene i Przemysl syd i Polen beordret han den 26. juli 1942 en bro over elven San stengt, slik at ikke SS-styrker som skulle samle sammen jøder til likvideringskampanjen kunne komme over. Broen var den eneste veien inn i den lokale gettoen. Alt dette skjedde i fullt dagslys. Battel gikk enda lenger da han samme kveld fikk samlet vel 100 jøder og plasserte dem under Wehrmachts beskyttelse. I løpet av de neste dagene ble resten av gettoens innbyggere samlet av SS og sendt videre til Belzec, mens flere av de reddede jødene overlevde krigen. Overraskende nok fikk Battel fortsette i militæret frem til sin avgang to år senere. Grunnen var da hjerteproblemer.

Andre som reddet jøder fra den sikre død ble straffet betraktelig hardere, selv om driftige forretningsmenn kunne redde liv ved å stå fast på deres jødiske ansattes uunnværlighet for den tyske krigsøkonomien uten å selv bli straffet for det. Oscar Schindlers historie er kjent gjennom Spielbergs film, og det fantes også andre som på tilsvarende måte reddet jøder fra skjebnen. Kritikere har påstått at dette redningsarbeidet kun var ren egeninteresse for kyniske krigsprofittører, men de reddet uansett liv. Bare det trengte ikke å være ufarlig (www.yad-vashem.org.il)⁵¹.

---

⁵¹ Den israelske organisasjonen for helter og martyrer fra Holocaust har en egen ærestittel, "The Righteous among Nations", for ikke-jøder som reddet livet til jøder ved fare for eget liv. I skrivende stund har 19 706 mennesker fått hedersbetegnelsen. Av disse er 376 tyske, mens 20 nordmenn har blitt æret.

Protestene i Rosenstraße viser at det var mulig å heve stemmen også i et totalitært regime. Samtidig er det verdt å spørre hvorfor det ikke var flere protester mot deportasjonene? Det var ingen demonstrasjoner for de 7000 berlinske jødene som ble fraktet til Auschwitz samtidig som folk hylte ”mordere” andre steder i rikets hovedstad. Etter fiaskoen i Berlin måtte nazistene skifte taktikk hvis målsettingen om et fullstendig jødefritt Tyskland skulle bli en realitet. Gestapo økte sin jakt på jødiske ”forbrytere”, og skaffet seg på den måten et legalt grunnlag for å kunne deportere dem. Dermed kunne de tas av dage nærmest en for en (Johnson, 1999, 426-7). Flere vanlige tyskere støttet opp om denne stille utrydningspolitikken ved å angi de gjenværende jødene (Stoltzfus, 1996, 209). Disse angiveriene rammet også folk som hadde vært kritiske til måten jødespørsmålet ble løst på (Gellately, 1999, 145). Befolkningen var generelt lite aktive når det gjaldt jødespørsmålet, selv etter at Endlösung begynte å bli kjent hos deler av den. Enkelte modige trosset farene og uttrykte sin sympati eller kom med en håndstrekning, mens andre direkte bidro til å sende mennesker i døden ved å angi sine medborgere. Åpne demonstrasjoner var nesten fullstendig fraværende, selv om den eneste skikkelige protesten mot deportasjonene var en suksess. Sett i retrospektiv var passiviteten påfallende under krigsårene. Folk hadde fokus rettet mot seg selv og sine egne. Mangelen på aktiv motstand gjorde det mulig for nazistene å la Holocaust utspille seg. Et av det tjuende århundrets største tragedier var et faktum. Kanskje spissformulerer han seg for mye, men det er mye sannhet i Kershaws (2002, 277) nå klassiske sitat: *”The road to Auschwitz was built by hate, but paved with indifference”*.

4.4 Terrorregimet

Nazistene kom til makten gjennom et politisk spill etter ordinære valg i en republikk, men reglementet ble forandret raskt etter maktovertakelsen. Spesielt partiets paramilitære del var en ivrig deltaker i den øyeblikkelige terroren som fulgte i vårmånedene 1933. Partiet ønsket å konsolidere sin maktposisjon, og begynte tidlig å forfølge politiske og ideologiske fiender.

Sammenfattende kan vi si at den nazistiske terroren i størstedelen av regimets levetid var svært selektiv, med klart definerte offergrupper. Konformitet ble veien til en trygg

eksistens. Alt som var annerledes kunne bli oppfattet som en trussel, spesielt under den ekstreme xenofobien som hersker i krigsårene. Viktigere en ren frykt for et besøk av Gestapo eller andre politimyndigheter var den stadig tiltakende passiviseringen hos befolkningen. Ettersom konformitet ble en målsetning, var det lite rom for høylydte protester mot politikken som ble ført. Det som kom av protester i løpet av trettitallet var hovedsaklig knyttet til mindre ting som direkte angikk en selv. Folk søkte tilflukt i den private sfæren allerede på et tidlig tidspunkt

Krigen førte til en mer ekstrem politikk på flere områder. Straffenivået ble hardere, de handikappede ble henrettet i stor stil, mens jødene etter hvert ble deportert og forsøkt utryddet som folk. Selv om propagandasakene ble stadig mer alvorlig, var det fortsatt kun et mindretall av den tyske befolkningen som fikk merke terrorapparatets fulle tyngde. Kun i krigens siste måneder, hvor det sårede regimet slo til alle kanter, ble terroren mer vilkårlig. I hovedsak opplevde de fleste tyskere kun regimets terror fra utsiden av selve handlingene. Det hvilte en moralsk selvtilstrekkelighet over riket, og stort sett var det ingen kraftige protester mot regimets politikk. Ikke mot forlengingen av eutanasidrapene, ikke mot ekstreme straffer for bagatellmessige forbrytelser og ikke mot deportasjonene og massedrapet på jødene. På mange måter herjet en "ute av syne, ute av sinn"-mentalitet når det gjaldt jødespørsmålet. Taushet og bortvending var den gjennomgående reaksjonen, til tross for at flere hadde en god anelse om hvilken skjebne som ventet de deporterte. Den nazistiske terroren kulminerte i Holocaust mens befolkningen så en annen vei.

5. Å leve under terroren – en sammenligning

Hvordan står de ideologiske fiendene til hverandre når det gjelder befolkningens oppfatning av den terror som statene slapp løs på sin egne befolkning?

5.1 Forskjellig bakgrunn

En sammenligning av forholdene i de to regimene vil aldri bli fullstendig rettferdig, ettersom det alltid vil være bakenforliggende forskjeller. Den historien bakgrunnen er svært forskjellig. Stalinismen var en videreføring av det kommunistiske regimet fra tjueårene. Bolsjevikene hadde erobret makten gjennom et kupp og var i utgangspunktet en minoritetsgruppe. Deres klasseideologi tilsa at landet formelig skulle flomme over av fiender, ettersom kommunistene aldri kunne føle seg trygge på opinionens støtte (Ward, 1996, 146-7). Tidligere var det vanlig å skille klart mellom Sovjetunionen under henholdsvis Lenin og Stalin, men de senere årene har dette skillet blitt umulig å opprettholde. Under Josef Stalin ledelse videreutviklet og perfektionerte regimet en terrorbuk som allerede var tilstede. Den store forskjellen lå i størrelsesordenen. Georgierens apparat slukte betraktelig flere mennesker enn forgjengerens, selv om Lenin var langt fra kritisk til å benytte seg av terror som et politisk virkemiddel for å muliggjøre det nye kommunistiske menneske (Jensen, 2002, 62-4).

I Tyskland var situasjonen annerledes. Adolf Hitler og nazistene hadde sin maktbasis i demokratiske valg. Et politisk spill, tilfeldigheter og hestehandler førte dem inn i regjeringsposisjon (Turner, 1996). Likevel er det verdt å merke seg at 33,1 % stemte på nazistene i det siste frie valget før Hitler ble utnevnt til kansler, septembervalget i 1932 (Kirk, 1995, 22, tabell 4,1) Selv om bruken av terrorvåpenet var flittig i de første månedene, var den betraktelig mer forsiktig enn hva som var tilfellet under andre sosiale revolusjoner som den franske eller russiske. Terroren var hovedsakelig rettet mot klart definerte grupper.

En annen markant forskjell på regimenes bakgrunn som bør nevnes eksplisitt er deres levetid. Bolsjevikene hadde allerede regjert i 12 år da Stalin kom til makten, og de skulle fortsette å holde seg ved makten i nesten ytterligere førti år etter hans død. Nazistens tusenårsrike eksisterte kun i drøye 12 år før nederlaget var totalt. Dette tilsier at befolkningen under Stalin skulle være mer predisponert for regimets handlinger og versjoner av sannheten. Folk som vokste opp etter revolusjonen fikk historien fortalt av seierherrene, og mye av verdensbildet ble formet gjennom institusjoner som var dogmatisk rettroende. Derfor er det lett å tenke seg at i hvert fall deler av de som tjente regimet virkelig trodde de jaget farlige fiender når bølger av massearrestasjonene eller deportasjonene skyllet over landet. De store utskiftingene både i partiapparat og sikkerhetspolitiet førte til at mange eldre ble erstattet med unge mennesker som nesten hadde levd hele sine liv under kommunismen. Nazistene hadde kortere tid til å overbevise sin egen befolkning om at deres vei var den rette, men satset store midler på aktiv propagering. Goebbels mektige propagandaministerium var storprodusenter av ideologioppbyggende materiale. Spesielt viktig var det å bygge opp Hitlermyten om den guddommelige Føreren som den sterke suverene leder. Bankier (1996, 153-5) mener imidlertid at propagandaen stort sett bare var virkningsfull når den gikk på ting man allerede var kraftig predisponert for.

Det eksisterte også klare økonomiske forskjeller på rikene. Til tross for stor økonomisk turbulens i etterkrigstiden var Tyskland et moderne industriland med et habilt kommunikasjonsnettverk. Sovjet var på sin side primært et jordbrukssamfunn, selv om Stalin ønsket å transformere det til en arbeiderstat basert på tungindustri. Det geografiske omfanget av riket gjorde det også vanskeligere å kontrollere alle delene. Den ideologiske indoktrineringen hadde her flere hindre i Sovjet, samtidig som Nazi-Tysklands propaganda var mer sårbar ved at befolkningen hadde tilgang til utenlandsk informasjon gjennom radiosendinger.

Stalinismen og nazismen har helt klart forskjellig kontekstuell bakgrunn, selv om begge søkte sin begrunnelse i absolutte doktriner som skulle omskape verden totalt. Det ene regimet baserte seg på klasseløshet, det andre på raserenhet. To skrekkegimner, begge to

på mange måter produkter av første verdenskrig⁵², men med forskjellig bakgrunn i idealer og historisk kontekst.

5.2 Å leve som alle andre: Individet underlagt den konforme masse

Befolkningen i de to diktaturene levde i to ideologisk forskjellige regimer, men det eksisterte også likheter mellom dem. Terroren var et sentralt politisk virkemiddel både hos Hitler og Stalin. Hvordan står befolkningenes syn på terroren i disse to totalitære statene til hverandre?

I begge rikene var den aktive motstanden relativt liten. Riktignok fantes det opposisjonelle i begge land. Det var folk som hjalp jøder på flukt fra SS eller skjulte kulakker på den sovjetiske landsbygda, men majoriteten av de voluminøse befolkningene kjempet ikke aktivt mot de mange terrorhandlingene. Sikkerhetspolitiet hadde et godt tak på samfunnene, selv om de ikke var allvitende, og befolkningene lot seg kue av en relativt liten flokk med trofaste overvåkere. Gellately (1988, 659) er inne på dette når han hevder at befolkningen lot seg kontrollere av en styrke på mindre enn 40.000 mann, mens Solsjenitsyn (1974, 158- 195) raser mot både mennene som tjenestegjorde i sikkerhetspolitiet og mot befolkningen fordi den ikke gjorde opprør mot dette tyranniske mindretallet. Tidligere har det vært konkludert med at de manglende opprørene mot politikken bunnet i handlingslammende frykt for de allmektige sikkerhetspolitiene. Robert Gellately har nærmest gjort det til et livsverk å bevise at Gestapos makt var sterkt begrenset, og heller ikke den sovjetiske motsatsen, NKVD, var allmektig.

Likevel kan det ikke underslåes at den massive overvåkingen, undertrykkningen og faren for arrestasjoner skapte frykt i befolkningene. Selv om Johnsen forteller at 75 % i hans survey foretatt på personer som levde under nazismen ikke fryktet arrestasjon, betyr dette at en fjerdedel av respondentene faktisk følte en viss frykt for dette. Tallene

---

⁵² Det var i ly av krigens problemer at bolsjevikene kunne erobre makten, og det var den samme kardinalkonflikten som ledet til mye av den unge Adolf Hitlers ideologiske tanker og ikke minst ga grobunn til nazistenes senere vekstvilkår med Versailles og dolkestøtslegenden.

kan ofte virke forblindende på leseren. Om ikke alle memoarer og studier av Sovjet kan konkludere som Conquest gjorde i sin legendariske *The Great Terror* (1968), om et rike fullstendig lammet av frykt, er det liten tvil om at store deler av den sovjetiske befolkningen fryktet et nattlig besøk fra NKVD. Uten at det kan fastslås med sikkerhet, er det mye som tyder på at frykten for arrestasjoner var betraktelig mer utbredt i diktaturet i øst enn hva tilfellet var i Tyskland.

5.2.1 Frykt, angiveri og trangen til å se en annen vei

Om frykten hos den sovjetiske befolkningen var dypere enn hos vanlige tyskere, var dette fullstendig rasjonelt. Terrorens vilkårlighet er en markant regimeforskjell. I Tyskland kunne den jevne borger uten noen ideologiske, fysiske og psykiske særtrekk gå fri fra det meste av terroren. Offergruppene var klart definerte. Under stalinismen kunne ingen være fullstendig trygge for å falle som ofre for statsterrorismen. Offergruppene varierte med tiden og forfølgelsesens intensitet var forskjellige fra distrikt til distrikt. Enkelte ganger jaktet regimets lakeier på definerbare grupperinger, blant annet var spesifikke etniske minoriteter forfulgt under krigen. Under Den Store Terroren kunne derimot hvem som helst arresteres, også partiets ledere, og dømmes til drakoniske straffer. Her ligger en sentral forskjell til Tyskland. Henrettelsene florerte og fangestrømmen til GULag-arkipelets mange leire var aldri hvilende. Tvangskollektiviseringen og hungersnøden på begynnelsen av trettitallet involverte millioner av ofre for en bevisst politikk fra Kreml. Kommunistene kunne ikke som nazistene regne med befolkningens støtte, og var i større grad avhengig av terroren for å holde den store og differensierte befolkningen i sjakk. Mistenksomheten i statsapparatet var stor, og utrenskningene innenfor egne rekker var av et helt annet omfang en hva tilfellet var i Nazi-Tyskland. Et fellestrekk kan derimot ses i hvordan en del av de ”desentraliserte terrorhandlingene” ble foretatt. I begge regimer ønsket trofaste støttespillere å imponere toppene, ved å oppfylle eller overgå formaninger fra toppen. Å arbeide mot Hitler eller Stalin var et vanlig fenomen.

Selv om de fleste tyskere ikke behøvde å frykte de verste terrorovergrep hadde de god anledning til å betrakte hvordan statsapparatet slo ned på uønskede grupperinger.

Kommunismen hadde lenge vært ansett som den store fare, og NSDAP mottok en del av sin støtte basert på frykten for de røde. Derfor hadde nazistene støtte i deler av befolkningen da de kort etter maktovertakelsen gikk til kamp mot kommunistene. Så lenge behandlingen av de politiske forfulgte hadde et legalt skjær over seg var protestene heller sparsommelige. Mye av den samme pseudolegaliteten var sentral når det gjaldt forfølgelsen av den gruppen som befant seg på bunn av det nazistiske rasehierarkiet: Jødene. Diskrimineringen gjennom lovverket var stadig eskalerende gjennom hele trettitallet, men intensiteten gikk i bølger (Kaplan, 1996, 15). Nazistene strammet skruen et lite hakk av gangen, slik at deres egne undersåtter ikke skulle bli for sjokkert. Antisemittismen ble dyrket gjennom utstrakt statlig propaganda, selv om det er vanskelig å påvise nøyaktig hvor stor dens påvirkningskraft var. De mange lover og dekreter som gjorde hverdagen betraktelig mer problematisk for Tysklands jødiske befolkning møtte liten opposisjon. Protester mot behandlingen av jødene gikk gjerne på to ting: Befolkningen ville skånes for den åpenlyse volden som spesielt SA stod for, og de foretrakk at raseideologien ikke fikk noen innvirkning på deres daglige liv. De prinsipielle sidene ble sjelden det store spørsmålet når det gjaldt behandlingen av minoritetsgrupperinger. Et godt eksempel er *Krystallnatten*, hvor mange reagerte med avsky på den voldsomme pogromens synlige brutalitet. Når pogromen senere ble brukt som en årsak til ytterligere forverring av jødernes rettigheter og leveforhold var protestene stilnet og den forbigående sympatien forvitret. I størstedelen av regimets levetid fremstår rikets innbyggere som passive og likegyldige til de grove handlingene som ble utført, men de foretrakk å ikke bli eksponert for dem. Ekstra tydelig er dette under krigsårene, hvor befolkningen i enda større grad søker tilflukt i et indre eksil. Bankier (1996, 151-2) hevder at jo mer Goebbels berørte jødespørsmålet de siste årene, desto mer skjøv folket temaet fra seg.

Den private sfæren og det indre eksil var et fenomen også den sovjetiske befolkningen benyttet flittig under stalinismen. Folk vegret seg for å involvere seg. Spesielt var dette tilfellet i byene. Partiet og ideologien stod her sterkere enn hva tilfellet kunne være i mer rurale strøk av kjemperiket. Folkets fokus lå også i Sovjetunionen primært på de basale behov. Mat, arbeid og husly var det Moskvas befolkning var mest opptatt av i de

turbulente årene på trettitallet (Fitzpatrick, 1999). Indifferens og apati var gjennomgangstonen. Konformitet ble et nøkkelord for å overleve i begge regimer. Statsmaktene var innblandet på mange av samfunnets arenaer og de var svært oppmerksomme på alle former for dissens. Å skille seg ut var en farlig form for luksus. Individet var kun å regne som en del av den større massen, og folks initiativ visnet i begge land. Den tilsynelatende likegyldighet til de makabre handlingene er påfallende, men det virker som om en moralsk kulde lå over begge befolkningene.

I begge regimene var angiveri et utstrakt fenomen. Derfor kunne Gestapo være forholdsvis reaktiv i sin beskjeftigelse med vanlige tyskere, mens det kommunistiske storriket hele tiden var forsynt med nye lovbrytere som ble innrapportert til myndighetene. Riktignok var oppfordringene til angiveri større under Stalin hvor Pavlik Morozov nærmest var å betrakte som en ideologisk martyr, men også Gestapo kunne konstatere hvor ressursparende denne type informasjonsinnsamling var. Nok en gang er det et skille mellom de to statene med henhold til legaliteten over handlingene. Gestapo var forankret i en pseudolegalitet. Selv om det hemmelige sikkerhetspolitiet ikke gikk av veien for tortur og tvilsomme avhørsmetoder, var de observante overfor falskt angiveri. Flere saker ble henlagt på grunn av dette, og falske angiverier kunne straffeforfølges. Det sovjetiske systemet var ikke opptatt av den reelle skylden hos den tiltalte, og tilståelser fremskaffet ved hjelp av tortur var en del av hverdagen⁵³ hos NKVD. Å finne en paragraf til tilståelsene var sjelden et problem, da straffeloven var svært elastisk. Paranoiaen mot indre fiender var stor i begge regimer, men et angiveri mot en vanlig borger under Stalin fikk ofte større konsekvenser enn hva tilfellet var hos nazistene. Millioner fikk oppleve en tur til Ljublianka eller en av arkipelets mange leire. I begge regimene gjaldt det å følge den opptråkkede sti, for hvert skritt utenfor kunne bli observert. Noen ganger var følgene svært små, andre ganger kunne de være katastrofale.

Hvorfor florerte det med angiveri i disse to totalitære statene? Utrenskninger ga mulighet for oppadgående sosial mobilitet og ervervelse av nye eiendeler. Spesielt det

---

⁵³ Det er her nok å lese Solsjenitsyns fantastiske *GULag-Arkipelet* (1974-5) hvor han utførlig beskriver opphold i både fengsler og konsentrasjonsleire. I boken finnes også kvalmende fortellinger om NKVDs forhørsmetoder og den utstrekke bruken av diverse torturmetoder. Torturen blir brukt både som straff og et middel til å fremskaffe informasjon og tilståelser.

sovjetiske samfunn var i stor grad et mangelsamfunn, hvor det nærmest måtte regnes som en luksus å kunne involvere seg i politikk, men også i det mer moderne Tyskland var det personlige goder som var viktigst. Flere av angiveriene var derfor avgitt i et håp om at dette skulle gagne en selv materielt eller statusmessig. Andre tystet på bakgrunn av sin ideologiske overbevisning eller i det minste på grunn av frykt for hva som kunne skje hvis de ikke gjorde hva myndighetene forventet av dem. I begge land mottok også sikkerhetspolitiet vitnemål som tydeligvis var levert utelukkende med et ønske om å ramme den andre parten. Nabokrangler og sjalusidramaer kunne lett bli løftet til et helt nytt nivå med drastiske konsekvenser. Atter andre forsøkte å sikre seg selv ved å angi mennesker de mistenkte for å skulle innrapportere en selv. Motivene var mange, men de rev alle opp den sosiale veven av tillit. I begge riker måtte en være varsom på hvem en fortalte hva. En feilvurdering av venner kunne bli svært kostbart.

5.2.2 Den ”umulige” opposisjon

Begge diktaturene preges av at majoriteten av befolkningen søker ly i konformiteten, og følgelig velger å ikke ta stilling til hva som foregår rundt dem. Riktignok må dette bildet utfylles litt, da det hendte at befolkningene reiste seg til kamp. Symptomatisk nok skjedde det oftest når ens personlige sfære var truet. Vi har alt nevnt hvordan Rosenstråbedemonstrasjonen og krusifiksstriden i Bayern fikk myndighetene til forandre på sine bestemmelser. Folket som levde under Stalin viste den samme tendensen. Når det direkte angikk ens egen sfære kunne de reagere. Under tvangskollektiviseringen kjempet bøndene for å bevare sin økonomiske frihet og kultur. Samtidig nektet enkelte bygder å utlevere kulakker til brigader som samlet inn den fiktive folkegruppen for avstraffelse. Nærhet var essensielt for en eventuell mobilisering. Tvangskollektiviseringen vakte liten bestyrtelse i byene. Terrorhandlingene møtte sjelden mye motbør fra de som ikke direkte var berørt av dem. Kommunikasjonsmidlene var ikke alltid de beste, og alle var ikke til enhver tid klar over hva som foregikk. Spesielt Stalinregimet klarte å legge lokk på en flere av sine handlinger, men deler av sannheten sev alltid ut uansett om det dreide seg om hungersnøden, massearrestasjoner, eutanasi-prosjekter eller Holocaust.

Selv i disse totalitære statene med sine mektige propagandaapparat og enerett på sannheten, fantes det opposisjonelle krefter. Hitler var utsatt for flere attentater, hvorav Elzers bombe i 1939 og Stauffenberggruppens kuppforsøk sommeren 1944 står som de mest alvorlige anslagene. I tillegg kommer flere mindre motstandsgrupper og modige enkeltpersoner som arbeidet mot nazistenes regime og politikk blant annet ved å redde jøder fra den sikre død (Hoffman, 1977, www.vad-vashem.org.il, Oliner og Oliner, 1998). Riktignok var disse å regne som en minoritet innenfor den tyske befolkningen, men det eksisterte like fullt mennesker som var villige til å ofre alt mot regimet. Stalin var etter det vi vet ikke utsatt for de samme attentatene som sin diktatorkollega. En grunn var at desimeringen av høyerestående militære hadde gitt partiets generalsekretær større kontroll over militæret. Utrekningen innen partitoppene gjorde at lederen kunne innsette sine egne folk i topposisjoner. Dette skapte et miljø av fryktsomme og trofaste undersåtter i Stalins umiddelbare nærhet. Motstandskamp mot stalinismen kom hovedsakelig fra de store forfulgte grupperingene. I motsetning til nazistenes klart definerte fiender opererte kommunistene med løsere sammensatte grupperinger. Vilkaarligheten var stor, og under tvangskollektivering og avkulakkiseringen gikk regimet til kamp mot majoriteten av rikets befolkning. Bøndene nektet over lengre tid å la seg beseire. Via forskjellige kampformer fra sabotasje til væpnede kamper, kjempet de mot regimets forsøk på å fullstendig underlegge seg landbruket. Sovjets bønder ble beseiret, men forble lenge et problem for Kreml. Denne totale vilkaarlighet, som lett kunne ramme i hjertet av partiapparatet, danner grunnlaget for Khrutsjov og Malenkovs åpning for en viss rudimentær rettsorden av forutsigbarhet: den såkalte ”sosialistiske legalitet etter Stalins død. Partiet kunne ikke leve med denne type anarki og bysantinsk maktutøvelse.

I begge regimer var det problematisk å etablere et skikkelig nettverk for konkret motstandsarbeid. Organisasjons og møtefrihet eksisterte ikke, overvåkingen var massiv og gruppene kunne sjelden føle seg trygge for spioner og angivere. Det meste av motstanden mot regimene var av heller uskyldig art. Blant annet ved å fortelle regimekritiske vitser, noe som var forbudt i begge riker, forsøkte innbyggerne å verge seg mot myndighetenes fullstendige kontroll over sin eksistens. Dette er også en av

årsakene til at mange ”meldte seg ut av samfunnet” og søkte tilflukt i den private sfære hvor regimets lange armer forhåpentligvis ikke kunne nå dem like enkelt.

Konkret motstand mot regimenes terrorbruk var imidlertid en sjeldenhet. I Sovjet kom det få mishagsytringer fra byene vedrørende det som hendte på landsbygda, og de mange massedeportasjonene skapte lite oppstandelse hos de som ikke var involvert. Øynene forble lukket så sant det var mulig. Under hele perioden fantes det støttespillere til kommunistenes mange overgrep, og spesielt under Den store terroren så deler av den sovjetiske befolkningen med blide øyne på partiutrenskningen. Nå fikk også de store unngjelde. Menneskene hyllet det samme apparat som holdt dem nede. Mange valgte å overse stalinismens millioner av ofre, og selv i dag har den avdøde diktatoren trofaste undersåtter som minnes hans regjeringstid med glede (Aftenposten, 2/3-2003). Til tross for lite konkret opposisjon, tidvis støtte til både regimet og enkelte av dets terrorhandlinger, er det lite som tyder på at Stalin noen gang kan ha følt seg trygg på å ha flertallet av befolkningen bak seg. Unntaket får være krigen mot nettopp nazistene. Krigen virket for en kort tid samlende på kjempestaten.

Da var det annerledes i Nazityskland. Etter de økonomiske oppturene i begynnelsen av regjeringstiden hadde Hitler og nazistene sikret seg god folkelig oppslutning. Etter en periode med mye økonomisk og politisk turbulens var mange fornøyd med å ha en sterk handlekraftig mann i førersetet. Nazistene dyrket frem en førerkultus rundt Hitler. Folk aksepterte at friheter ble fratatt dem så lenge de mest basale behov ble besørget (Kershaw, 2002, 372). Folkets støtte til regimet varte ved nesten helt til slutten. Regimet var da også varsomt i behandlingen av vanlige tyskere, i tillegg til at de fleste av terrorofrene tilhørte en minoritetsgruppering. Disse kunne være av politiske, religiøs eller rasemessig art. Gruppene var ofte uglesett allerede fra tiden før maktovertagelsen: Kommunistfrykten var svært utbredt. Antisemittisme var ikke uvanlig, selv om den ikke kan sammenlignes med nazistenes radikale utrydningspolitikk. Religiøse sekter som Jehovas Vitner ble betraktet med skepsis, og eutanasi på funksjonshemmede hadde vært oppe til diskusjon lenge før T4-prosjektet ble en realitet. Nazistene erobret samfunnets forskjellige pilarer etappevis. I motsetning til Stalin kjempet Hitler mot fiender som i

utgangspunktet ikke hadde den største støtten i befolkningen. Riktignok var det vedvarende skillelinjer mellom land og by i Sovjetunionen, men majoriteten tilhørte den rurale delen av befolkningen. Hos nazistene var fiendene klart definerte og forhåndsstigmatiserte minoritetsgrupper. Dette forenklet den stilltiende overenskomsten mellom folket og myndighetene, og bidro til at terroren rammet mindre tilfeldig enn i Sovjetunionen.

De to lands befolkninger var begge passive i forhold til sine myndigheters terroraksjoner. Indifferens og konformitet ble gjennomgangstonen hos store deler av folket. Å være som alle andre ble en nødvendighet i to samfunn preget av ekstrem xenofobi og klassespenning. Konkret regimemotstand var hovedsakelig å spore når ens private sfære var truet av terroren. Innad i befolkningene var det store forskjeller, både internt og mellom de to statene. Likevel er det tydelig at det finnes grunnleggende likhetstrekk i hvordan de to lands innbyggere forholdt seg til sine myndigheters terroraksjoner.

6. Avslutning og konklusjon

Selv femti år etter Stalins død står de to diktaturene som varige eksempler på et partis totale innflytelse over staten, og dens totale innflytelse over et samfunn. I disse samfunnene levde det millioner av mennesker med vidt forskjellige skjebner. Denne oppgaven har tatt sikte på å si noe om den ordinære innbyggers opplevelse av de massive terroroperasjonene som ble lansert. Det stalinistiske Sovjetunionen og det nazistiske Tyskland var langt fra identiske regimer, men de to dødsfiendene hadde også frapperende likheter. Et markant fellestrekk var den utstrakte bruken av terror.

Hovedforskjellen på de to despotienes bruk av terror er vilkårligheten. Stalinismen var lite diskriminerende overfor sine ofre, selv om enkelte grupperinger var mer utsatt for forfølgelse enn andre. De såkalte klassefiendene kunne finnes i alle leire, men det varierte hvor sikkerhetspolitiet slo ned. Under Hitler var forfølgelsene mer målrettet, og hadde i hovedsak fokus på klart definerte grupper som kommunister, handikappede eller jøder. Mye tyder på at frykten var større i diktaturet i øst, selv om tidlige skildringer av et samfunn fullstendig lammet av frykt nok var noe overdrevet. Nazistene hadde stor støtte til sitt regime. De jaktet på klart definerte fiender, og majoriteten av befolkningen trengte ikke å frykte et uventet besøk fra Gestapo. Bolsjevikene var derimot alltid en minoritetsbevegelse, og måtte i større grad basere seg på terror som et virkemiddel for å holde folket i sjakk. Offergruppene varierte her med tiden og mellom regionene, men vilkårligheten var merkbart større enn hos dødsfienden i vest.

Konformitet ble et middel for overlevelse. Det viktigste ble å ikke skille seg ut, men å gjøre seg usynlig som en del av den store massen. En av terrorens følger var at befolkningen ble passivisert, noe som bidro til å vanskeliggjøre eventuelt motstandsarbeid. Den ekstreme undertrykkningen av befolkningene resulterte sjelden i noen større aksjoner mot styresmaktene, selv om det finnes konkrete eksempler: Bondereisningen i forbindelse med tvangskollektiviseringen ble et voldsomt og kostbart problem for de sovjetiske myndighetene, mens Hitler var utsatt for flere attentater.

Attentatet og kuppforsøket sommeren 1944 var spesielt alvorlig. Forskjellene på eksemplene er forøvrig tydelig: Det første var en uorganisert folkelig motstandsbevegelse, særlig på landsbygda, mens det andre var en eliterespons. Folkets oppslutning om regimet ser ut til å ha vært bredere i Tyskland. Likevel kan ikke fraværet av reell motstand tas til inntekt for at alle innbyggerne godtok alle ugjerningene som ble begått. Begge lands befolkninger lot seg kue av en forholdsvis liten gruppe med overvåkere.

Likegyldigheten er det mest fremtredende trekket når en studerer befolkningens reaksjon på terroren under de to totalitære regimene. Reaksjoner mot terror er mest synlige når ens egen sfære er truet. Dette kan neppe sies å være unaturlig, men det er påfallende hvordan store lag av befolkningen stengte seg inne i sin lille sfære. Reaksjonene var sterke på den sovjetiske landsbygda mot tvangskollektivisering og avkulakkisering, men byene forholdt seg bemerkelsesverdig tause. I Bayern kom det få protester av betydningsfull art mot behandlingen av jødene, men det ble et stort rabalder når krusifiksene ble fjernet fra skolene. Deler av den sovjetiske befolkningen så med blide øyne på partiutrenskningene, og i Tyskland skodde folk seg økonomisk på jødernes ulykke. Fokuset lå på primærbehovene som mat, hjem og sikkerhet. Derfor kunne folk som var mottagelige for nazistenes antisemittiske propaganda fortsette å handle i en jødisk forretning, uten at de nødvendigvis så noen problemer med dette. I begge land var avstand til begivenhetene viktig for å sikre befolkningens støtte, eller i hvert fall styre klar av motforestillinger. Det hersket en form for kollektivt nærsynthet hvor alt som var ute av syne nesten opphørte å eksistere. Gjennom nazistenes første regjeringsår kom det sterke reaksjoner hvis volden og brutaliteten ble for tydelig eksponert, men det kom få reaksjoner på den systematiske fjerningen av politiske fiender, den samfunnsmessige ekskluderingen av uønskede raseelementer og i siste instans drapene på de som ikke passet inn i nazisimens verdensbilde.

Begge politiske systemer hadde en utstrakt vilje til vold. De totalitære regimene var svært undertrykkende overfor sine befolkninger, og hadde i stor grad kontroll over informasjonen. Derfor er det ikke gitt at alle hadde like god innsikt i alt som foregikk,

men de fleste visste noe. Flere av terrorhandlingene hadde støtte i befolkningene. Selv et så makabert foretagende som eutanasiprogrammet ble på mange måter igangsatt ved at vanlige mennesker appellerte til føreren om å få innvilget ”nådedød” på sine syke slektninger, før nazistene utviklet dette videre til et større statlig foretagende med gass og sult som drapsvåpen. Flere av innstrammingene, ja selv deportasjonene av jødene, fikk støtteerklæringer, mens mange støttet opp under avmaskeringen av fiender i Sovjetunionen. I begge land var det også utstrakt angiverivirksomhet. Tidvis preget av en forkjøpsstrategi, andre ganger av en reell ideologisk overbevisning eller med bakgrunn i banale hevnmotiver.

Konklusjonen er: Den mest gjennomgående reaksjon på de mange terrorhandlingene som disse to diktatoriske regimene stod for, var å vende blikket en annen vei og hengi seg til apatien. En måtte for all del ikke bli involvert. Kanskje blir det feil å benytte seg av vanlige moralbegreper når en tar for seg mennesker som levde under andre forhold. Regimene og ideologiene sådde grunnen for apatien med sin kontroll over mesteparten av samfunnet, men store deler av terroren hadde ikke vært mulig uten at mengden forholdt seg passive. Opposisjon nyttet, som i første del av tvangskollektiviseringen eller under Rosenstråbedemonstrasjonen, og både Georg Elser og Claus von Stauffenberg kom meget nær til å ta livet av Hitler. Stalins Sovjetunionen og Hitlers Tyskland er ikke identiske regimer, men det finnes klare likheter. På samme måte er det mulig å observere hvordan majoriteten av befolkningen i begge riker ser ut til å ha forsøkt å distansere seg fra regimenenes forbrytelser. Flertallets holdninger var ikke preget av oppmuntring eller direkte opposisjon mot disse historiske overtrampene, men snarere fraværet av motstand. Det viktigste var å overleve. Selv om det kun ble i ens egen lille verden.

7. Litteratur

- Aksjonov, Vasilji: *En Moskva saga*, Gyldendal, København, 1997 (93)
- Applebaum, Anna: *Gulag – A History of the Soviet Camps*
Penguin Books, England, 2003
- Arendt, Hannah: *The Origins of Totalitarianism*, Harcourt Inc, New York, 1968
(1951)
- Bankier, David: *The Germans and the Final Solution -
Public Opinion under Nazism*
Blackwell, Oxford, 1996
- Beevor, Antony: *Berlin: the Downfall 1945*
Viking, London, 2002
- Bethell, Nicholas: *Den siste hemmelighet*, H. Aschehoug & co, Oslo, 1975
- Bennet, Victoria J. : *Bystanders – Consequence and Complicity during
The Holocaust*, Greenwood pres, USA, 1999
- Binding, Karl og:
Hoche, Alfred: *Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens.
Ihr Mass und ihre Form*
Felix Mine, Leipzig, 1920
- Boehm, eric H.: *We Survived*
Fourteen Histories of the Hidden and Hunted in Nazi Germany
Westview Press, USA, 2003 (1949)
- Bracher, Karl Dietrich: *The German Dictatorship*
Wedenfeld & Nicholson, London, 1971
- Browning, Christopher R.: *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and
The Final Solution in Poland*
HarperCollins, New York, 1992
- Brzezinski, Zbigniew &:
Friedrich, Carl Joachim: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*
Harvard University Press, Cambridge, MA, 1956
- Burleigh, Michael :
(Red.): *Confronting the Nazi Past -
New Debates on Modern German History*
Collins & Brown, London, 1996
- Burleigh, Michael: *The Third Reich – A New History*
Macmillian, London, 2000

- Ceyer, Michael & Boyer, John W. (Red.): *Resistance Against the Third Reich 1933-1939*
University of Chicago Press, Chicago, 1994
- Chase, William J. : *Enemies Within the Gates?*
The Comintern and Stalinist Repression, 1934- 1939
Yale University Press, New Haven and London, 2001
- Clausen, H.P.: *Kildekritikk: Historisk metode og teknikk (2. opplag)*
Gyldendal, København, 1975
- Conquest, Robert: *Kolyma: The Artic Death Camps*
Macmillan, London, 1978
- Conquest, Robert: *The Harvest of Sorrow*
Hutchinson, London, 1986
- Conquest, Robert: *The Great Terror: A Reasessment*
Hutchinson, London, 1990
- Courtois, Stephane: *The Black book of Communism: Crimes, terror, repression*
(et.al) Harvard University Press, Cambridge MA, 1999
- Dahl, Ottar: *Grunntrekk i historieforskningens Metodelære*
Universitetsforlaget, Oslo, 1973
- Davies, Sarah : *Popular Opinion i Stalin`s Russia*
Terror, Propaganda and dissent, 1934-1941
Cambridge University Press, UK, 1997
- Edwardsdal Hansen, Kari: *Hannah Arendt og det totalitære samfunn*
En analyse av "totalitarisme" som politisk konsept med
utgangspunkt i Hannah Arendts tenking
Hovedoppgave i Statsvitenskap, Universitetet i Oslo, 2003
- Evans, Richard J. : *Rituals of Retribution: Capital Punishment in*
Germany 1600-1987
Penguins Books, Oxford, 1997
- Figes, Oralando & Kolonitskji, Boris : *Interpreting the Russian Revolution:*
The Language and Symbols of 1917
Yale University Press, New Haven and London, 1999
- Fainsod, Merle: *Smolensk under Soviet Rule*
Cambridge University Press, Ma, 1958
- Fest, Joachim C.: *Plotting Hitler`s Death:*
The German Resistance to Hitler 1933-45
Weidenfeld and Nicholson, London, 1996

- Fitzpatrick, Sheila: *Everyday Stalinism – Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*
Oxford University Press, USA, 1999
- Fitzpatrick, Sheila:
(Red.) *Stalinism – New Directions*
Routledge, London & New York, 2000
- Friedlander, Henry: *The Origins of Nazi Genocide –
From Euthanasia to the Final Solution*
University of North Carolina Press, London, 1995
- Friedlander, Henry *The T4 Killers. Berlin, Lublin, San Sabba*
I (Red.) Berenbaum, Michael & Peck, Abraham J:
*The Holocaust and History. The Known, The Unknown,
The Disputed and The Reexamined*
Indiana University Press, Indiana , 1998, 237-251
- Furet, Francois and
Nolte, Ernst : *Fascism and Communism*
University of Nebraska Press, Lincoln and London, 2001
- Gallagher, Hugh G.: *Slapping up Spastics*
I (Red.) Berenbaum, Michael & Peck, Abraham J:
*The Holocaust and History. The Known, The Unknown,
The Disputed and The Reexamined*
Indiana University Press, Indiana , 1998, 327-337
- Garbo, Gunnar: *Nu går jeg fra dere*, Eide, Bergen, 2001
- Gellately, Robert: *The Gestapo and German Society:
Political Denunciations in the Gestapo Case Files*
Journal of Modern History 60, 1988
- Gellately, Robert: *Gestapo and German Society:
Enforcing racial policy, 1933- 1945*
Clarendon Press, Oxford, 1990
- Gellately, Robert: *Backing Hitler*, Oxford University Press, Oxford, 2001
- Getty, John Arch &
Manning, Roberta T:
(Red.) *Stalinist Terror- New Perspectives*
Cambridge University Press, New York , 1993
- Getty, John Arch &
Naumov, Oleg V: *The Road to Terror – Stalin and the Self-destruction of the
Bolsheviks, 1932 – 1939*,
Yale University Press, New Haven, 1999
- Gill, Graeme: *Stalinism*, Macmillan Press LTD, USA, 1990

- Glover, Jonathan: *Humanity – A Moral history of the Twentieth Century*
Pimlico, London, 2001
- Goldhagen, Jonah Daniel: *Hitler`s Willing Executioners:
Ordinary Germans and Holocaust*
Little & Brown, New York, 1996
- Gordon, Sarah: *Hitler, Germans and the “Jewish Question”*
Princeton University Press, Princeton, 1984
- Grossman, Vasilij: *Life and Fate*, Collins Harvill. London, 1985
- Hagtvet, Bernt: *Drømmen om Renhet*
Artikkel i Appolon nr. 1/2003
- Hellevik, Ottar: *Forskningsmetode i Sosiologi og Statsvitenskap*,
Universitetsforlaget, Gjøvik, 1991
- Hilberg, Raol: *The Destruction of the European Jews*
Holmes & Meier, New York, 1985
- Hitler, Adolf: *Mein Kampf* (Min Kamp)
Paludan, København, 1994
- Hochschild, Adam: *The Unquiet Ghost – Russians Remembers Stalin*
Penguins Books, USA, 1994
- Hoffmann, Peter *The History of the German Resistance 1933-1945*
The MIT Press, Cambridge, 1977
- Housden, Martyn: *Resistance and Conformity in the Third Reich*,
Routledge, London, 1997
- Holter, Harriet og
Kalleberg, Ragnvald
(Red.): *Kvalitative Metoder i Samfunnsforskning*
Universitetsforlaget, Oslo, 1982
- Jensen, Bent: *GULag og Glemsel – Russlands tragedie og Vestens
Hukommelsestap i det 20. århundre*
Gyldendal, Viborg, 2002
- Johnsen, Eric A: *Nazi Terror – The Gestapo, Jews and Ordinary Germans*
Basic Books, New York, 1999
- Kaplan, Marion: *Between Dignity and Despair:
Jewish Life in the Third Reich*
Oxford University Press, New York, 1998

- Kershaw, Ian: *Der Hitler-Mythos. Volksmeinung und Propaganda im Dritten Reich*
Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1980
- Kershaw, Ian: *The Hitler Myth – Image and Reality in the Third Reich*
Oxford University Press, Oxford, 1987
- Kershaw, Ian: *The Nazi Dictatorship - Problems and Perspectives of Interpretation*
3. ed., Edward Arnold, London, 1993
- Kershaw, Ian and Levin, Moshe (Red.): *Stalinism and Nazism: Dictatorship in comparison*
Cambridge University Press, UK, 1997
- Kershaw, Ian: *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich Bavaria 1933 – 1945, 2. ed*
Clarendon Press, Oxford, 2002
- Kirk, Tim: *The Longman Companion to Nazi Germany*
Longman, London, 1995
- Klemprer, Victor: *Jeg skal Vitne Til Siste Stund*
Dagbøker fra Hitler-Tyskland 1933- 1945
Gyldendal Norsk Forlag, Gjøvik, 1999
- Koch, H. W. (Red.): *Aspects of the Third Reich*
Macmillian, Basingstoke, 1985
- Lampert, Nick and Rittersporn, Gabor T. (Red.): *Stalinism: It`s Nature and Aftermatch,*
Macmillian Academic and Professional LTD, London, 1992
- Larsen, Stein Uglervik, Hagtvet, Bernt & Myklebust, Jan Petter: *Who Were the Fascists: Social roots of European Fascism*
Universitetsforlaget, Oslo, 1980
- Lewin, Moshe: *Russian Peasants and Soviet Power*
W.W Norton and Company, Princeton, 1968)
- Lifton, Robert Jay: *The Nazi Doctors: Medical killing and the psychology of Genocide*
Macmillian, London, 1986
- Linz, Juan J. : *Totalitarian and Authoritarian Regimes*
Lynne Rienner Publishers, Boulder, 2000

- Lipstadt, Deborah E.: *Beyond Belief: The American Press and the Coming of Holocaust, 1933- 1945*
Simon & Schuster, New York, 1986
- Mommsen, Hans: *From Weimar to Auschwitz
Essays in German History*
Polity Press, Oxford, 1991
- Mommsen, Hans: *The Rise & Fall of Weimar Democracy*
The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1996
- Mommsen, Hans (Red.): *The third Reich: Between vision and reality -
New Perspectives on German history 1918-1945*
Bery, Oxford og New York, 2001
- Müller, Ingo: *Hitler's Justice: The Courts of the third Reich*
Harvard University Press, USA, 1991
- Oliner, Samule P. : *The Altruistic Personality –
Rescuer of Jews in Nazi Europe,*
Oliner, Pearl M.
Collier Macmillian Publishers, London, 1992
- Peterson, Edward N.: *The Limits of Hitler's Power*
Princeton University Press, New Jersey, 1969
- Pipes, Richard: *The Russian Revolution*
Alfred A. Knopf, New York, 1990
- Pipes, Richard: *Communism: The Vanished Specter,*
Scandinavian University Press, Oslo, 1994
- Repstad, Pål: *Mellom nærhet og distanse –
Kvalitative metoder i samfunnsfag*
Universitetsforlaget, Oslo, 1993
- Rogovin, Vadim Z. : *1937: Stalin's Year of Terror*
Mehring Books, Inc, USA, 1998
- Sigelbaum, Lewis and
Sokolov, Andrei: *Stalinism as A Way of Life – A Narrative in Documents*
Yale University Press, New Haven and London, 2000
- Sinyovsky, Andrei: *Soviet Civilization – A Cultural History,*
Arcade Publishing, New York, 1990
- Smith, Howard K: *Last train from Berlin*
Knopf, New York, 1942
- Solsjenitsyn, Aleksander: *GULag-arkipelet,* Tiden Norsk Forlag, Oslo, 1974-1975

- Steinert, Marlis G.: *Hitler's War and the Germans: Public Mood and Attitude During the Second World War*
Ohio University Press, Ohio, 1971
- Stoltzfus, Nathan: *Resistance of the Hart: Intermarriage and the Rosenstraße Protest in Nazi Germany*
W.W Norton, New York, 1998
- Tennøe, Tore: *Guder i hvite frakker – Studier av medisinere og helsepolitikk i Det tredje rike*
Hovedfagsoppgave i Historie, Oslo, 1996
- Thurston, Robert W. : *Life and Terror in Stalin's Russia,*
Yale University Press, New Haven & London, 1996
- Tolstoy, Nikolai: *Stalin's Secret War*
Jonathans Cape, London, 1981
- Tucker, Robert (Red.): *Stalinism – Essays in historical interpretation*
W W Norton, New York, 1977
- Turner jr., Henry A. : *Hitler's Thirty Days to Power*
Addison-Wesley Pub. Company, Inc., New York, 1996
- Viola, Lynne: *The Best sons of the Fatherland – Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization*
Oxford University Press, New York, 1987
- Viola, Lynne: *Peasant rebels under Stalin - Collectivisation and the Culture of Peasant Resistance,*
Oxford University press, New York, 1996
- Ward, Chris: *Stalin's Russia,* Arnold, London, 1996
- Werth, Nicolas: *Social Resistance and Dissent in Stalin's Russia*
Forelesning ved Yale, 3/1 – 2001

Nettkilder

- Hagtvet, Bernt: Artikkel i "Leksikon for det 21. århundre, 2001
- Plötzensee Memorial Center: <http://www.gedenkstaette-ploetzensee.de/>
- Yad Yashem: <http://www.yad-vashem.org.il>

Avisartikler

- Aale, Per Kristian Blodig diktator eller sovjetisk helt?, Aftenposten 2/3 2003